

THEODOR W. ADORNO: "ÖRSELENMİŞ BİR HAYAT"*

"Das Leben lebt nicht"(1).
- F. Künberger

Yazan: Martin JAY
Çev.: Ünsal OSKAY**

Sunum: Adorno, 1920'lerden 1960'ların sonuna dek yaşamı ile zamanımızın önemli entellektüel tanıklarından biri olabilmiş bir düşündür. Müzik sosyolojisinden İletişime, estetikten pratik ile *praxis* arasındaki ilişkilere, sözel ya da sözel olmayan dil kullanımında toplumun değişik kesimlerini bir araya getiren düş-imgelerin diyalektik çözümlenimindeki yöntembilim sorunlarına dek birçok konularda öncü çalışmaları sırasındaki bir tartışmada, "Gelecekte bütünüyle umudu kesmek doğru değildir. Çünkü, ışıklar söndüğünde sinemalarda hala öpüşenler var" deyişi, ya da, "en totaliterci yönetimlerde bile insanın yalnızca toplumsal boyutuna indirgenemeyeceği" tezi gözönünde tutulduğunda, onun, kolay bir iyimserliğin temelindeki kötümserlikten çok, herşeyi en olumsuz yanları ile de olsa derinden irdelleyen zor bir iyimserliğin yandaşı olduğunu görüyoruz.

Alman kültür felsefesi ve Frankfurt Okulu üzerine çalışmaları ile yetkinliğini kanıtlamış Amerikan siyaset bilimcisi Profesör Martin Jay bu yazısında Adorno'nun düşünce hayatı ile, dönemini ve kişisel hayatını birlikte ele alıyor, irdeliyor. (Ü.O)

Adorno'nun, Suhr Kamp Verlag yayınevi tarafından onun kitaplarının tanıtımında sık sık kullanılan, kişiliğini ve bütün bir yaşam öyküsünü çok anlamlı bir biçimde yansıtan ünlü bir fotoğrafı vardır. Orta yaşlarının sonlarında çekilmiş bu fotoğrafta Adorno, yüzünü sola döndürmüştür. Işık başının yalnızca ön tarafına

* Martin Jay'in Adorno'nun entellektüel biyografisi olarak yazdığı ADORNA kitabının ilk bölümüdür. Pelikan, 1987.

**Prof. Dr. Ünsal OSKAY, MARMARA ÜNİVERSİTESİ, İletişim Fakültesi, Rd - TV, Bölüm Başkanı.

düşmüştür ve bir kulağı görünür kısmen. Alnının az yukarsından çekilmiş bu fotoğrafta bütün dikkatimiz onun yüzündeki hüzünde toplanır. Dudakları aşağıya kıvrımlı, incecik bir açıklık ağzında, kurumuş gibi. Resimde görebildiğimiz ışık düşmüş tek gözü, onun, kendi içini dinleyen bakışlarını yansıtmaktadır. Başının gölgelenmiş arka kısmı ise hüzünlü düşüncelerinde yitip gitmiş gibidir. Kimi zaman diğer fotoğraflarında gördüğümüz gözlükleri yoktur. Kendini dinlemektedir, artık hiçbirşeye kapılmıyormuş gibidir. Resmin bir tüm olarak bizde bıraktığı etki çok güçlüdür. Adorno'nun yeterince anlatılmamış kendi zamanının dehşetinin oluşturduğu kederi dizginlemeye, kendi içinde dinginleştirmeye çalıştığını düşündürür. Adorno'nun "örselenmiş bir hayattan kaynaklanan düşünceleri"nin oluşturduğu "melankoli bilimi" yüzünün bu görünümünde ifadesini bulmuş gibidir. Onun ömrü boyunca yorumlamaya, anlatmaya çalıştığı sosyal fizyognomi kendi özgün çehresinde yansımıştır. Tıpkı, bir zamanlar Samuel Beckett'in çehresi için yazdığı gibi, "Gözyaşlarımız ne denli aksa da yüzümüzden zırhı eritip iz bırakamaz, yalnızca çehremizdir onları eleveren , gözyaşlarımızın kuruyup geçtiğini sandığımız"(2).

11 Eylül 1903 günü Frankfurt am Main'da doğduğunda Theodor Ludwig Wiesengrund'un birgün bu denli hüzünlü bir hayat yaşayacağı olası bile değilmiş gibi görünüyordu. Adorno zengin, dinini değiştirip Almanlaşmış bir Yahudi olan şarap tüccarı Oscar Wiesengrund ile, eski bir Cenovalı aileden gelen Korsika doğumlu eşi Maria Calvetti-Adorno'nun tek çocuklarıydı. Genç "Teddie"nin çocukluk yılları, ailesi, gerek ekonomik yönden, gerekse kültürel yönden Birinci Dünya Savaşı öncesindeki yıllarda ancak üst-burjuvazi arasında bulunabilecek kadar rahat ve güvenliydi. Her yönüyle çocukluğu, anılarıyla hayatının sonraki yıllarında karşılaşacağı düş kırıklıklarını yargılayacağı bir mutluluk dönemi olmuştur. Babası bir anlamda biraz uzak bir baba idi. Ama, Adorno'yu otuz yedi yaşındayken doğuran annesi ona, geç yaşlarda çocuk sahibi olmuş çoğu kadınlar gibi, çok yakın bir ilgi göstermiştir. Annesi ve annesinin aile ile birlikte yaşayan hiçi evlenmemiş kız kardeşi Agathe, Adorno'ya ilk yaşlarından itibaren hayatı boyunca sürecek bir müzik sevgisi aşılamışlardır. Agathe ve Maria Calvetti'ler, iki kızkardeş olarak, iyi yetişmiş müzisyenler. Annesi profesyonel bir ses sanatçısı, teyzesi ise ünlü soprano Adelina Patti'ye birçok resitallerinde eşlik etmiş iyi bir piyanistti. Adorno, Paul Hindemith'in de hocası Bernhard Sekles'ten piyano dersleri almıştı. Yıllar sonra, Thomas Mann'ı, Beethoven'in çalınması gerçekten güç olan Opus 111 Sonat'ını icrasıyla büyüleyecek kadar iyi bir piyanistti Adorno.

Müzikteki ve entelektüel alandaki ilk eğitimi ve yetkinliği ile kendisini bu iki alanda geliştirmesi için çevresi onu hep teşvik etmiştir. Onbeş yaşındayken, aile dostları olan ve Adorno'dan on dört yaş büyük Siegfried Kracauer'in öncülüğünde Alman klasik felsefesi üzerinde çalışmaya; haftada bir gün Kant'ın birinci *Critique*'ini okumaya başlamıştı. Kısa süre sonra, Adorno, Weimar Almanyasının en önemli kültür kritikçisi ve önde gelen film teorisyeni olan Kracauer'den felsefe metinlerini tarihsel ve toplumsal gerçeklerin belgeleri olarak açılmayı öğrenmiştir. Bunun yanı sıra, bu

metinlerde örtük bir biçimde yeralan insanın çektiği, yaşadığı acılara; yani, idealist düşünce sistemlerinin çekilen acıların Tanrısal bir sınav, bir lütuflüğünü ileri sürerek transfigüre etmeye çalıştığı, ama bunu tam olarak hiçbir zaman başaramadığı acılara karşı derinlikli bir duyarlılık kazanmıştır. Sonraki yıllarda Adorno ile Kracauer arasındaki dostlukta birçok gerginlikler(3) olmuşsa da, bu ilk hocasının anti-idealizmi ve mikrolojik kültür kritiği anlayışının etkileri onun bütün entellektüel hayatı boyunca varlığını sürdürmüştür.

1921 yılında, Adorno, Frankfurt'taki Kayzer Wilhelm Jimnazyumunu bitirmiş, kentin yeni kurulan ve birçok yönden yenilikçi olan Johann Wolfgang Goethe Üniversitesine başlamıştı. Biri Dışavurumculuk üzerine, biri de kendi piyano hocasıyla(4) birlikte yazdığı bir opera üzerine yayınlanmış iki makalenin yazarı olarak başladığı bu üniversitede, daha çok, felsefe, toplumbilim, psikoloji ve müzikle ilgili dersler almış; ve üç yıl sonra, 1924'te, daha yirmi bir yaşındayken felsefe doktoru olmuştur. Adorno doktora tezini ortodoks olmayan bir yeni-Kantçı düşünür Hans Cornelius'un yönetiminde yazmıştır. Cornelius meslek hayatının ilk yıllarında Mach'ın empirio-criticism'iyle ve (İsviçreli Richard) Avenarius ile ilgilenerek dikkatleri çekmiş; bu arada materyalizmi savunan Lenin'in de hüsnüne uğrayan bir bilim adamıydı. Bununla beraber, Cornelius, Weimar Cumhuriyetinde yetişen bir solcuymdu. Politik yakınlıkları, çevresel ilişkileri henüz güçlenmemiş bulunan Adorno, Lenin'in eleştirilerini bir yana bırakmakta fazla bir güçlük çekmeden doktora tezini Cornelius ile o günlerde herkesin ilgisini çeken Edmund Hussel'in fenomenolojisi(5) üzerine yazmaya başlamıştır.

Adorno'nun 1922 yılında Cornelius'un Hussel üzerine yaptığı seminerlerinde tanıştığı Max Horkheimer de Lenin'in bu eleştirilerinden etkilenmemiştir. Adorno'dan hiç de geri kalmayan bir aile ortamından gelen -babası Stuttgartlı zengin bir Yahudi tekstil fabrikatörüydü- Horkheimer de, savaşın öncesindeki yıllarda çoğu burjuva çocuklarının iğisini çeken ve etik yanı ağır basan özgürlükçü bir sosyalizmden yanaydı. Yayınlanmamış birkaç novella'nın(6) yazarı olan Horkheimer de, Adorno ile ortaklaşa, aynı estetik ilgilenimler içindeydi. Ve yeni arkadaşı gibi, önceleri, ikisinin de hocaları olan Adhemar Gelb'in savunduğu Gestaltçı psikoloji anlayışı yönünde olmak üzere, psikolojiye karşı büyük bir ilgi duyuyordu. Daha sonraları ise, Gestaltçılığı aşır psikolojize ilgi duymaya başlamıştı. Horkheimer, Adorno'dan sekiz yaş büyüktü. Ama ikisinin de arasında kısa sürede başlayan entellektüel ortak çalışma anlayışı yaklaşık yarım yüzyıl sürebilmiştir. Onların yaşadığı yüzyılda bu denli yaratıcı ve üretken başka bir dostluk örneği bulabilmek güçtür.

Üniversiteyi bitirmesinden kısa süre önce Adorno, Alban Berg'in yeni operası Wozzeck'ten parçaların icra edildiği bir konsere gitmiş ve bu operadaki olağanüstü gücü hiç geçirmeden farkedebilmiştir. Wozzeck'ten parçaları icra eden ve hem Adorno'nun hem de Berg'in dostu olan arkadaşının aracılığı ile Berg ile buluşup tanışan Adorno, Berg'i kendisini Viyana'da öğrenci olarak kabule ikna etmiştir. Ocak 1925'te

Viyana'ya gelen Adorno burada Arnold Schoenberg'in etrafındaki yenilikçi besteciler çevresine girmiştir. Bu çevrenin tartışmalara yolaçan "yeni müzik"leri o sıralar atonal müzik aşamasını geride bırakarak on iki ton dizilenimine yönelmiş bulunuyordu. Adorno, özellikle Schoenberg'in ve izleyicilerinin erken dönem "dışavurumculuğuna" yakınlık duymaktaydı. Bu müzik anlayışını, ilk olarak, Viyana'da yayınlanan Anbruch, ve Pult und Taktstack gazetelerindeki katkılarıyla başlayan ve birbirini izleyen birçok makale ve kitabında bütün hayatı boyunca tartışmış, incelemiş ve savunmuştur. Müziğin dışavurumcu yanından çok, bilişsel (cognitive) boyutuna önem veren Adorno, bununla birlikte, dışavurumcu atonaliteyi bestecinin duygusal (emotional) özelliğinin ürünü olduğu için kabullenmiş değildir. Tersine, Adorno bu müzik anlayışını müziğin kendi içinde nesnel olarak içkin bulunan eğilimlerin; yani karmaşık ve dolaylı yollarla toplumsal yönsemeleri pekala ortaya konulabilecek olan eğilimlerin bir gelişimi saymıştır. Schoenberg'in altmışıncı yaşgünü için yazılan "Diyalektik Besteci" (7) başlıklı daha sonraki bir makalesinde ise Adorno, Schoenberg'i burjuva tonalite ilkesini reddettiği için ve tıpkı diyalektik düşüncenin burjuva iktisadının sözde-doğalcılığının (pseudo-naturalism) içyüzünü ortaya koyuşu gibi tonalite anlayışının doğallık iddiasının asılsızlığını teşhir ettiği için olumlu karşılamıştır.

Adorno'nun, bu "yeni müzik"i böyle felsefi temelli terimlerle yorumlayışı, ne var ki, Viyana'daki hocalarının gözünde ona pek birşey de kazandırmamıştır. Arkadaşı Ernst Krenok'in daha sonra onun içinsöyleyeceği gibi, bu, "bir bakıma, düşüncelerini ifadede fazla serbest genç" onlar için çok teorik düşünen ve siyasal yönden kendi bildiği gibi düşünmeyi fazla seven biriydi. Berg bile, Adorno'nun daha sonraları kabul ettiği gibi, bu hırçın ciddiyette irkiltici birşeylerle karşılaşmış gibiydi. 1927 yılında Adorno bilimsel çalışmalarını sürdürmek için Frankfurt'a dönmüştür. Bununla beraber, 1928'den 1932'ye kadar süren Anbruch'daki editörlüğünün tersine, Viyana ile olan bağları bozulmamıştır. Bestecilik öğreniminin sonunda Adorno iyi bir besteci olamamıştır(9). Fakat Viyana'da gördüğü musiki öğrenimi sonraki yıllarında yazacağı bütün eserlerinde, yalnızca kültürel bir point d'appui olarak değil, teorik bir model olarak da çok önemli etkilerde bulunmuştur. Daha sonraki yıllarda pek çok yorumcunun işaret edeceği üzere, Adorno'nun felsefesi Schoenberg ekolünün besteleme tekniklerinden çok şeyler alan "atonal" bir fesefe olmuştur. Adorno, özellikle de bir kompozitör olarak Schoenberg'in yaptığı müziğin hakikat içeriği üzerindeki ısrarından; yani, lingüistikteki benzeriyle ifade edersek, Adorno'nun Viyana'sındaki birey diğer önemli düşünür Karl Kraus'un teorilerinde rastlanan bu ısrardan etkilenmiştir.

Viyana'daki geçici döneminden sonra, yirmi dört yaşındaki Adorno'nun döndüğü entellektüel çevre, üniversite çevresinden çok daha geniş bir çevreydi. Horkheimer ile dostluğu sayesinde, yeni kurulmuş bulunan ve o günlerde Avusturyalı Marxist işçi hareketleri tarihçisi Carl Grünberg'in başkanlığını yaptığı Sosyal Araştırma Enstitüsü ile de, uzaktan da olsa, bir ilişki, bir yakınlık kurmuştu. Kracauer'in aracılığıyla da, daha önceden 1921 yılında bu Enstitünün üyelerinden bir diğeri

ile, edebiyat sosyoloğu Leo Lowenthal ile tanışmış; onunla hayatı boyunca sürecek bir dostluğu başlatmıştı. Adorno, fiilen, 1932 yılına kadar Enstitü için herhangi birşey yazıp yayınlamamış ise de, Enstitünün dergisi olan Zeitschrift Für Sozialforschung'un(10) kuruluş yıldönümü sayısında "Müziğin Toplumsal Durumu" başlıklı makalesiyle yaptığı katkı yayınlandığında, zaten, 1920'lerin sonlarından beri bu entellektüel çevreden sayılıyordu. Aynı günlerde, dostları arasında o günlerin Berlin'inden bir grup heterodoks Marxist de yer almış bulunuyordu. Ernst Bloch, Bertolt Brecht, Kurt Weill ve hepsinden önemlisi Walter Benjamin bunlar arasındaydı. Adorno'nun o yıllardaki yazılarında, gerçekte on yıl önce Bloch'un Ütopya'nın Ruhü adlı çalışmasını ve George Lukacs'ın Tarih ve Sınıf Bilinci'ni okuduğu günlerde başlayan Marxisme karşı yakınlığının izleri görülmektedir. Her ne kadar arkadaşlarının daha aktivist olan politik yaklaşımlarına karşı, özellikle bu arkadaşları Sovyetler Birliği'ni ve Alman Komünist Partisi'ni savundukları sırada hep belirli bir mesafe içinde olmuşsa da, bu yıllardan itibaren Adorno, dostlarının Hegelci bir yaklaşımla yaptıkları Marx yorumlarına çok şeyler borçlu olan bir tür içkin (immanent) ideoloji eleştirisine başlamıştır. Bu açıdan da Adorno ile Horkheimer arasında bir yakınlık vardır. Horkheimer'in felsefi anlayışı da, Schopenhauer'a duyduğu belirli bir sempatiye rağmen, aynı yönde bir gelişim çizgisi izlemeye başlamıştır. Ne var ki, Adorno'nun Hegelcil Marxizm'e bağlılığı, hiçbir zaman için, Enstitüden yeni arkadaşı Herbert Marcuse'ünkü gibi kayıtsız şartsız, "mümincesine" olmamıştır.1920'lerin sonlarından itibaren çalışmalarında Marx'ın yeni ortaya çıkan elyazmalarından çok açıkça etkilendiği görülen Marcuse'ün bu elyazmalarına karşı duyduğu heyecan ve iştihakı Adorno'nun fazla paylaşmadığı açıktır.

Adorno'nun yeni yeni şekillenen kendi düşünce ve yaklaşımının ilk ifadesini, 1927'de yazdığı, başarısız Habilitationsschrift'i olan "Aşkını Akıl Teorisinde Bilinçaltı Konsepti"nde(11) bulmaktayız. Cornelius için yazılmış bu çalışmada yalnızca Adorno'nun hocasının heterodoks neo-Kantçılığı ile Marxism arasında değil; fakat, aynı zamanda, bunlar ve önemli birçok tartışmalara yol açmış bulunan Sigmund Freud'un psikoanalizi arasındaki yakınlıklar üzerinde durulmaktaydı. Frankfurt'taki ilk yıllarında Adorno Gestaltçılık ile de tanışmıştı. Ama, Freud'un düşünceleriyle tanışması ancak Viyana'daki yıllarında; ya da, pek mümkündür ki, Berlin'e yaptığı sonraki gezileri sırasında olmuştur. Schoenberg müziğini yorumlama biçiminde olduğu gibi, Adorno, bilinçaltının içeriğini rasyonel bir düşünme eylemine konu kılabilen bir yöntem olarak müziğin bilişsel implikasyonlarına önem vermiştir. Şaşırarak hiçbir yanı yok: Cornelius bu çalışmayı güvensizce izlemiş; Adorno'ya yönelttiği Marxist nitelikteki eleştiriler ise fazlasıyla haksız ve tutarsız olmuştur. Sonuçta, Adorno venia legendi (üniversite düzeyinde ders verebilme hakkı) kazanabilmek için başka bir konu almak zorunda kalmıştır.

Adorno'nun yeni çalışması, Weimar Cumhuriyetinin en önde gelen genç filo-

zofu Martin Heidegger'in etrafındaki çevrelerde özellikle etkin olan ve o günlerde yeniden keşfedilen filozof Sören Kierkegaard üzerineydi. Cornelius üniversiteden ayrılıp Finlandiya'ya gittiği için Adorno'nun tezini, artık, teoloji profesörü Paul Tillich yönetmekteydi. Adorno'nun Kierkegaard eleştirisi olan bu tezi Kierkegaard:Estetiğin İnşası(12) başlığını taşımaktaydı. Çalışma Adorno'nun varoluşçuluk üzerine yazacağı birçok eleştirel analizin ilkiydi. Bu çalışması ile Adorno varoluşçuluğun sorgulanması gereken siyasal implikasyonlarını ilk farkedenden biri olmuştur. Hegel'in herşeyi kapsayan bir rasyonel sistem adına ortadan kalkmasını haklı gördüğü ileri sürülen "öznel dolayimsızlığı" Kierkegaard'ın savunma biçimine karşı çıkıyordu Adorno. İnsanı somut tarihsel ortamından çıkarıp soyutlayan Kierkegaard'ın öznel partikülarizmindeki soyut tek-yanlılığı göstermeye çalışıyordu. Kierkegaard'ın ruhsal içsellik alanı, Adorno'ya göre, gitgide insanı hoşnutsuz kılan dış dünyaya karşı bir sığınak gibi görünen 19. yüzyıl burjuva ailelerin ev-içi dünyalarının ideolojik bir yansımasydı. Kierkegaard Hegel'in özneler ile nesnelere bir ve aynı olduğu varsayılan idealist özdeşlik teorisine saplanıp kalmaktan kaçınılmaktaydı. Fakat yalnızca spiritalize edilmiş özneyi ontolojik olarak önemli saydığı için, fiilen, varolan toplumsal gelişkilere bir sözde-uyumluluk kazandırmış oluyordu. Bu yetersiz ve inandırıcı olmayan uyumluluk, Kierkegaard'ın kendisi istemese de, nesnesiz bir saf öznel diyalektikliğine saplanıp kaldığı için, gene bir özdeşlik teorisi olup çıkıyordu.

Sonraki yıllarda sanatın bilişsel (cognitive) gücü üzerine yapacağı vurgulamaların habercisiymişçesine, Adorno, gelişmenin estetik aşamalarını etiksel ya da dinsel aşamalarına oranla daha değersiz saydığı için Kierkegaard'ı ağır şekilde eleştirmekteydi. Kierkegaard estetik bilincin duysal ve materyal ilgilenimleri birbirinden ayırt edemediğini ileri sürerek gelişmenin estetik aşamasını etiksel ve dinsel aşamalardan daha değersiz sayıyordu. Oysa, Adorno estetik aşamayı, tam da bu özelliğinden dolayı, daha üstün buluyor ve reel dünyanın henüz uyuşuma kavuşturulamamış çelişkilerine ilişkin olarak estetik aşamanın daha sahih bir bilgi edinmemizi sağladığını vurguluyordu. Kierkegaard'ın insanın "yaratıksal dolayimsızlığını" yansıttığı için karşı çıktığı şey, Adorno'ya göre, Danimarkalı filozofun ele alıp değerlendirmek değil, kendisinden uzak tutmak isteği modern dönemin tarihsel özellik ve koşullarını daha doğru bir biçimde ortaya koymuş oluyordu.

Adorno'nun Habilitation tezi olarak kabul edilen Kierkegaard üzerine bu çalışması 1933 yılında, tam da Hitler'in iktidara geldiği ve kaderin çizgisini değiştirdiği günlerde yayınlanmıştır. Bu nedenle Adorno'nun Kierkegaard ve varoluşçuluk üzerine yaptığı bu çalışma, tıpkı 1931 yılı Mayıs ayında Frankfurt Üniversitesi'nde felsefe dersleri verme yetkisi kazandığında yaptığı önemli konuşmanın metni gibi, Almanya'nın o günlerinde kayda değer hiçbir etkiye yol açmamıştır. Adorno'nun bu ilk dersi "Felsefenin Güncelliği"(13) başlığını taşıyan bir konuşmaydı. Adorno'nun bu konuşmasının metni onun yaşadığı yıllar boyunca hiçbir zaman yayınlanmamışsa

da , sonraki yıllarda geliştireceği bütün çalışmalarında temel yaklaşımının ilk habercisi ve ifadesi bu metin olmuştur. Adorno'nun bu ilk felsefe dersinin metninde, kendisinin 1928 yılında Alman Trajik Dramasının Kökeni başlıklı çalışmasını okuyup derinden etkilendiği arkadaşı Walter Benjamin'in kendine özgü felsefesinin çok ağırlıklı izleri görülmektedir. Benjamin'in etkisi, Adorno'nun Weimar Cumhuriyeti'nin tükenişinin yaklaştığı günlerde yaptığı bir diğer önemli konuşma olan "Doğal Tarih Fikri"nde de (14) komplike bir biçimde, ama apaçık, görülmektedir. Bu konuşmasının metni de, Adorno'nun ölümüne kadar, yayınlanmayı beklemiştir. Fakat bu konuşmadaki önemli noktaların çoğu daha sonraki çalışmalarında, özellikle 1966'da yayınlanan magnum opus'ü olan Negatif Diyalektik'te çok açık bir biçimde yer almıştır. Yıllar içinde Adorno'nun yaptığı vurgulamalarda nüans değişiklikleri ebeste olmuştur. Ama, otuz yaşına bile gelmeden yazılmış bu ders ve konuşma metinlerindeki temel nitelikteki çizginin sonraki olgunluk yıllarındaki çalışmalarında hep devam ettiği dikkat çekicidir.

Nazilerin iktidarı ele geçirmeleri ile birlikte, Adorno'nun bir Alman akademisyeni olarak geleceği gitgide tehlikeli görünmeye başlamıştır. Horkheimer'in başında bulunduğu enstitü Almanya'dan kaçmak zorunda kalan ilk bilimadamları topluluklarından biri olmuştur. Enstitü önce Cenevre'ye, sonra New York'a geçerek Columbia Üniversitesi ile kısmi bir bağlantı kurmuştur. Ayrıca Paris'teki şubasını açık tutarak Zeitschrift'i savaşa kadar burada yayınlamaya devam etmiş, Avrupa ile bağlarının bütün bütüne bitmediğini göstermek istercesine, Londra'daki şubasını de faal tutmuştur. Enstitü ile ortaklaşa çalışmalar yapan bilim adamlarının birçoğu, Adorno da aralarında olmak üzere , imkanlarının sonuna kadar Avrupa'da kalmıştır. Gerçekten, Adorno çocukça bir umutla Nazilerin geçici bir olay olduğuna ve Almanya'daki kariyerine dönebileceğine epey bir süre inanmıştır. Üniversite düzeyinde ders verme yetkisini hemen Viyana'ya transfer etme girişiminde bulunmuş, fakat daha sonra geçici bir süre İngiltere'de mülteci olarak yaşamış; Oxford'daki Merton Koleji'nde akademik statüsü "advanced student" düzeyine inmiştir. Bu yıllarda Almanya'ya, özellikle 1937 yılında evleneceği Gratel Korplu'su ziyaret için Berlin'e sık sık gelip gitmiştir.

Adorno'nun yetersiz İngilizcesi entellektüel ilgilenimlerini pek paylaşmadığı Oxford'daki felsefeciler topluluğu ile fazla bir temasının olmadığını göstermekte ama, İngiltere'deki zamanını, yeniden, ilk günlerde ilgilendiği Husserl üzerine çalışarak geçirmiş; 1956'da yayınlanacak olan ve İngilizce'ye yapılabilecek kadarıyla Metacritique of Epistemology(15) diye çevrilebilecek kitabının ilk taslağını Oxford'da bu yıllarda yazmıştır. Kierkegaard üzerine yaptığı çalışmasında olduğu gibi, Adorno bu çalışmasında da Husserl'in metinlerinde açıklanamaz gibi görünen boşlukların ve antinomilerin altındaki toplumsal temelleri ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Adorno bu çalışmasında yalnızca epistemolojik düşünce ile sınırlı kalma-

yan bir "metacritique" kavramını kendisine odak almıştır. Husserl'in fenomenolojisinin burjuva idealizmindeki çöküşün en gelişkin örneği olduğu sonucuna varan Adorno, onun tarihsel ilgilenim konularını evrensel ve aşkınsal hakikatlere erişme amacıyla ele almaktaki ısrarını ise Avrupa'daki orta sınıfin kendi özgül bunalımının birtürevi saymıştır. Özellikle Husserl'in sonul (ultimate) felsefi temellere; aşkınsal ilk ilkelere varma arzusu üzerinde vurgulamada bulunan Adorno, bunlarla, Husserl'in eski öğrencisi Heidegger'in insanın Varlık'a (Being) açılışının restorasyonuna duyduğu özlem arasında bağlantı olduğunu ileri sürmüştür. Herikisini de toplumsal realiteyi görmemek ve niyetleri bu olmadığı halde, örtük bir biçimde özneye öncelik vermekle suçlamıştır. Bununla beraber, Adorno'ya göre, epistemolojik arayışını tam bir ontolojiye vardırmediği için Husserl'in kendisi öğrencisi olan Heidegger'den daha üstündür. Husserl'in Adorno İngiltere'de iken yayınlanan önemli çalışması Avrupa Bilimlerinin Bunalımı ve Aşkınsal Felsefe de birçok yorumcuya göre Frankfurt Okulununun çok benzeyen pozitivizm ve bilimcilik eleştirisi bulunmaktaydı. Fakat Adorno, Husserl'in 1931'den sonra yazdığı üzerinde tartışmamayı yeğlemiştir. Fenomenolojik geleneğin içeriğindeki, özellikle Husserl'in bilimsel düşünmenin zamanca öncesindeki Lebenswelt (yaşam dünyası) konseptindeki(16) eleştirel potansiyele dikkati çekerek bu geleneğe yardım elini uzatan, çok daha sonraları, ikinci kuşaktan Eleştirel Kuramcılardan Jürgen Habermas olmuştur. Adorno, son dönem burjuvazisinin söylediklerini gözü yılmaz bir biçimde ele alıp içyüzünü ortaya serdiği için Husserl'e hayranlık duymaktaydı. Aynı Adorno'nun idealist felsefesinin mümkün herhangi bir çözüm sunabilmediğini hiçbir zaman kabul etmediğini de unutmamalıyız.

Horkheimer ve Marcuse, zamanla, ilk dönemlerinde ilgi duydukları, özellikle Marcuse'un Weimar Cumhuriyetinin son yıllarında Heidegger'in öğrencisi iken daha yakınbir ilgi duyduğu fenomenolojiye karşı fazla bir ilgi duymaz olmuşlardır. Adorno'nun Enstitü'deki arkadaşları ile bağlantısı onun Oxford'daki yıllarında da bütün yoğunluğu ile devam etmiştir. Bu yıllarda Zeitschrift'e iki makale yazmıştır. Ve iki yıl sonra yayınlanan "Müziğin Fetiş Karakteri ve Dinlemenin Gerilemesi..."(17) incelemeleri, Enstitünün o yıllarda yapmakta olduğu en önemli araştırma olan ve 1936'da yayınlanan Otorite ve Aile Üzerine Çalışmalar'dan (Adorno'nun dolaysız hiçbir katkısıolmamışsa da) ana konseptleri psikolog Erick Fromm tarafından geliştirilmiş

* Adorno ile Lazarfeld arasındaki bu tartışmalarla ilgili olarak, Bknz.: Ünsal Oskay, Müzik ve Yabancılaşma: Aristo, Huizinga ve Adorno Açısından Bir Önçalışma (Ankara: Dost Kitapevi, 1982), ss.77-78.

**Benjamin'in bu "fazla iyimserliği" 1930'lardan önce ve hemen sonraki yıllarda yazdığı "Mekanik Yeniden-Üretim Çağındaki Sanat Çalışması" makalesi ile, "Fotografın Kısa Tarihi" yazılarında görülüyor. Sonraki çalışmalarında, Benjamin de, teknolojinin kültürü demokratikleştirmesinin özgürleşim ile aynı şey olamayacağı görüşüne varmıştır.Bknz.: W. Benjamin, Estetize Edilmiş Yaşam, Der. Ü. Oskay, (Ankara: Dost Kitapevi, 1982). İlk yazı, "Walter Benjamin Üzerine".

bulunan bu araştırmadan Adorno etkilenmiş, özellikle sado-mazoşistik karakter kavramı Adorno'nun çalışmalarında yer almıştır.

Adorno, 1930'ların ortalarında, o sıralar Paris'te bulunan ve Őehrin Ondokuzuncu yzyıldaki tarihi üzerine yaptığı,fakat hiçbir zaman bitiremediği kapsamlı alışması Passagenwerk(18) ile uğraşan Benjamin ile Enstitü arasındaki çok yönlü, fakat sorunlu yanları olan ilişkilerle de meşgul olma durumunda kalmıştır. Günümüzde üzerinde çok durulan bir dizi mektupla bu iki arkadaş Benjamin'in araştırmasındaki temel formülasyonları tartışmışlar; bu arada, Marxist estetiğin bir çok sorunlarını elealmışlardı(19). Benjamin'in militan politikaya ilgi duymaya ve Brecht'in fazla sofistike olmayan teorisine yaklaşmaya başlamasından telaşa düşen Adorno, arkadaşının daha önce yazıp Zeitschrift'de yayınladığı "Mekanik Yeniden retim ağında Sanat alışması üzerine" başlıklı makalesine dolaylı yoldan bir yanıt olmak üzere "Fetiş Karakteri zerine" başlıklı incelemesini yazmıştır(20).

Adorno, bu arada, Horkheimer'i izlemekte ve Enstitünün New York'a taşınmasındaki Benjamin'in isteksizliğini paylaşmaktaydı. "Jazz zerine" başlıklı makalesini Hektor Rottweiler takma ismi ile yayınlarken de bir imkan doğabileceğini, Almanya'daki işinin başına dönebileceğini umuyordu. Gerçekten, bu yıllar içinde babasından gelen soyadı Wiesengrund'u bırakıp annesinin soyadını almasını da, bir başka mültecisi olan Hannah Arendt işbirlikçi bir mantalitenin belirtisi saymıştır(21). Fakat o yıllarda durumun hiç de iyi olmadığını; Enstitünün müdür yardımcısı Friedrich Pollock'un gerekli gördüğünde yazılara takma adları kendisinin koyduğunu açıklamış bulunduğunu (22) biliyoruz. Ayrıca, Őurası da gerçektir ki, Adorno ne olursa olsun Avrupa ile olan bağlarını koparmak istemiyordu. Jazz zerine adlı bu makalesinden açıkça anlaşıldığı gibi, Amerikan kültürüne karşı hiçbir yakınlık duymuyordu. Onun bu duygusu hayatı boyunca kurtulamadığı bir önyargı gibiydi.

Bununla beraber, Haziran 1937'de Horkheimer'in çağrısı zerine New York'a yaptığı kısa ziyaret sonunda, Avrupa'daki entellektüel uğraşını Birleşik Devletlerde de sürdürebileceği konusunda umutlanmaya başlamıştı. Aynı yıl Horkheimer bir telgrafla Adorno için bir iş olanağının ortaya çıktığını bildirdiğinde fazla bir tereddüt göstermeden bu teklifi kabul etmiştir. Şubat 1938'de Amerika'ya geldiğinde ise, Paul Lazarsfeld'in yönettiği Princeton niversitesinin Radyo Araştırması Projesinin müzik bölümünün part-time müdürlüğü olan bu için tam da onun istediği türden bir iş olmadığını anlamıştı(23). Amerika'ya Avusturya'dan iltica etmiş bulunan Paul Lazarsfeld amprik sosyal bilim tekniklerinde usta bir bilim adamıydı. Adorno'dan müzikle ve kitle kültürü ile ilgili spekulasyonlarını bu tekniklerden yararlanarak test

*Bu tezlerin çevirisi için, Bknz.: W. Benjamin, Estetize Edilmif Yaşam, ss.165-182.

etmesini istemekteydi. Lazarsfeld'in apolitik görünen "administrative research" anlayışı ile Adorno'nun eleştirel alternatifi arasındaki uyumsuzluk, bu işbirliğinin başarılı olmasını önleyecek kadar önemliydi*. Adorno, esas olarak, şeyselleşme (reification), meta fetişizmi ve yanlışbilinç konularına ilişkin Hegelgil Marxist düşüncelerini test etmek için şeyselleşmenin, meta fetişizminin ve yanlış bilincin kurbanları olan insanlar üzerinde soru kağıdı uygulamanın hiçbir anlamı olmayacağı görüşündeydi. İsteksizce de olsa, ilk kez ampirik araştırma yöntemlerini kullanma yeteneğini kazandığı bu çalışmada Adorno'nun işine 1940 yılında son verilmiş; projeyi destekleyen Rockefeller Vakfı Adorno'nun başında bulunduğu müzik bölümüne para tahsisinden vazgeçmişti. Adorno ise, bu projedeki yarım kalan çalışmalarından sonra elindeki bilgilerden radyodaki müzik yayınları ve müziğin radyodan dinlenme biçimi üzerine dört makale çıkarmasını bilmiştir(24).

Adorno'nun ve Horkheimer'in Enstitü ile olan bağlarının ne denli güçlü olduğu gene bu yıllarda kendini göstermeye başlamıştı. 1939 yılı sonlarından 1941 yılına kadar *Studies in Philosophy and Social Sciences* başlığı ile yayınlanan *Zeitschrift*'in son iki cildinde Adorno'nun Wagner, Kierkegaard, Spengler ve Veblen üzerine yazdığı makaleleri çıkmıştır(25). Bu yeni çalışmalarında Adorno'nun gitgide Horkheimer'e yaklaştığı görülmektedir. Örneğin, Wagner üzerine makalesinde, erken-dönem burjuva kültüründeki proto-faşist öğeler üzerinde durulan Horkheimer'in 1936'da yayınlanmış "Egoizm ve Özgürlük Hareketi"(26) başlıklı makalesinden geniş ölçüde yararlandığı görülmektedir. İlk kez Horkheimer ile böylesine yakın bir çalışma ortamına giren Adorno, Benjamin'den devraldığı bazı kavramlarını da haafiften gözden geçirip değiştirmeye başlamıştır. Adorno, Benjamin'in kendisinininkine göre daha iyimsen olan politik anlayışını ve modern teknolojinin kitle kültürü yaşamına yapacağı **progressive** etkileri fazla olumlu bulmasını paylaşmamakla da kalmıyor**, Benjamin'in her zaman belirli bir hoşnutsuzluk duyduğu Hegel'i yeniden okumaya başlamış bulunuyordu. Sonuçta ise, Adorno aktif düşünce eylemini sürdüren bir özneye varıyordu. Benjamin ise, daha objektivist ve Gerçeküstücü eğilimleri nedeniyle, Adorno'nun ortadan kalkmakta olduğunu söylediği bu öznenin henüz yitip gitmediğini savunuyordu. Her ne kadar Adorno kolektif bir meta-özne olarak düşünülen ve proletarya'ya yakıştırılan, çok daha Hegel'e yakın Lukacs'çı anlayışı paylaşmamakta; fakat gene de özneliğin hiç değilse birey olarak muhafazasında ısrar etmekteydi. Benjamin bu görüşleri paylaşmamaktaydı.

Paradoksal bir biçimde, o günlerde Hitler-Stalin ittifakı yüzünden şok geçiren Benjamin 1930'ların ortalarındaki militan tutumundan uzaklaşarak yazdığı yeni yazılarında açıkça teolojik motiflere yer vermeye başlamış; bir kez daha, Adorno'nun tutumuna yaklaşmıştı. Eylül 1940'da Amerika'ya gitmek üzere yola çıktığı günlerde İspanya-Fransa sınırındaki intiharından az önce, Enstitü ile ilişkileri yoğunlaşmışken Benjamin onsekiz bölümlük "Tarih Felsefesi Üzerine Tezler"ini*

yazmıştı. Enstitünün, 1942 yılında, onun ölümü dolayısıyla sınırlı sayıda bir edisyon olarak yayınladığı(27) bu parlak çalışmada Benjamin Marxist geleneğin en temel anlayışlarından biri olan tarihsel gelişme inancına karşı çıkıyordu. Benjamin, baskı altında yaşayanların kefaretinin (redemption), ancak ve ancak, tarihin sürüp giden alışılmış akışının Jetztzeit (ya da Şimdinin zamanı) mesihgil bir kesintiye uğratılabilmesi ile; böylelikle, bomboş akıp giden kronolojik zaman'ın tersi olan, mistik nitelikteki nun stans ile elde edilebileceğini savunuyordu. Hegelgil diyalektiğe daima yakınlık duyan ve Benjamin'in hiç vazgeçmediği anti-individualism'ini hep kuşkuyla karşılayan Adorno, böylelikle, ilk kez onunla gelişmeci tarih anlayışının (progressive historicism) eleştirilmesinde aynı görüşü paylaşmış oluyordu. Ayrıca, Adorno, Tezler'de tarihsel gelişme inancı ile Doğa'nın tahakküm atına alınması arasındaki bağlantının vurgulanmış oluşunu da, kendi görüşü de bu olduğu için, olumlu karşılıyordu. Tarihsel gelişme ve Doğa'nın tahakkümü oltona alınışına, Adorno'ya göre, Marx'tan çok, Fourier gibi ütopyacı sosyalistler karşı çıkmışlardı. Ve bunların yanı sıra Benjamin'in karamsar gözlemine de sonuna kadar katılmaktaydı Adorno: "Uygarlığa ait tek bir belge yoktur ki, aynı zamanda bir barbarlık belgesi de olmamış olsun"(28).

Adorno'yu çok sarsan Benjamin'in intiharından sonraki on yılda yazılmış Adorno'nun çalışmalarının çoğunda, eline o sıralarda geçmiş bulunan Passagenwerk'in elyazma metninde de yer alan Benjamin'in bu düşünceleri üzerinde sık sık durulmuştur. 1941 yılında Adorno, arkadaşları Horkheimer ve Pollock ile beraber olmak için Güney Kaliforniya'ya gitmiştir. Horkheimer'in Kaliforniya'ya yerleşmesi ise sağlığının bozulması nedeniyleydi. 1941'den 1944'e kadar Adorno ve Horkheimer birlikte çalışarak, belirgin bir biçimde, Benjamin'in ömrünün sonlarında yazdığı derinlikli düşüncelerinden etkilenmiş bulunan ortak görüş ve tutumlarını oluşturup kaleme almışlardır. İlk kez 1947'de yayınlanan, fakat 1960'lara kadar pek kimsenin okumadığı Aydınlanmanın Diyalektiği birçokları için Frankfurt Okulunun Marxizm ile, hatta Marxizmin heterodoks formlarıyla bile paylaşmadığı görüşlerin; ve ayrıca Benjamin'in daha militan olduğu yıllar önceki günlerinde "sol melankoli"(29) diyerek eleştirdiği görüşlerin dile getirildiği bir çalışma olmuştur. Adorno ve Horkheimer'in bu değişimlerinin ekonomik temelini ise, Pollock'un Zeitschrift'te yayınlanan "devlet kapitalizmi" üzerine birkaç makalesi(30) oluşturuyordu. Bu makalelerde kapitalizmin bütün çelişkilerini çözüme kavuşturduğu ileri sürülmemle birlikte,devletin ekonomiye müdahalesiyle kapitalizmin bu çelişkileri bünyesinde barındırabilme ve bunları sonsuza dek büyük ölçüde etkisiz kılabilme olanağını bulduğu savunulmaktaydı. Pollock'a göre, artık yapılabilecek olan seçim kapitalizm ya da sosyalizm arasında değil; demokratik ya da totaliterci bir devlet kapitalizmi arasındaydı.

Aydınlanmanın Diyalektiği'nde Horkheimer ve Adorno Batı toplumunun, içindeki yabancılaşmadan özgürleşimci potansiyelinin temellerini çürütüp yıkmakta

olduğu sonucuna varıyorlardı. Adorno ve Horkheimer, Marx'a olduğu kadar Nietzsche ve Weber'e kadar uzanan bir anlayışla -aracılaşmış, öznel anlamıyla- rasyonelitenin içinde bulunulan bunalımın oluşumundaki umulmadık habis etkisini inceliyorlardı. Aklın, Alman idealist felsefesinde Vernunft denen özdekçi ve sentetik bir akla dönüşüp, daha çok analitik Verstand (intellect ya da anlama) denen akıldan uzaklaşınca, aynı yıl Horkheimer'in yazdığı kitabın başlığından alınan bir sözcükle, gölgelenip söndüğünü (eclipsed) ileri sürüyorlardı(31). Rasyonalite insanı mitik düşünceden kurtarmayı amaç edinirken, kendi kendisinin tutsağı olup çıkmıştı. Aydınlanma, iki temel nedenden dolayı, tam kendisinin tersi birdurumun ortaya çıkmasına yol açmıştı. Birincisi olan araçsal akıl, her şeyin evrensel alış-veriş'in hizmetinde olduğu ve her şeyin bir başka şeyin soyut eşdeğerine indirgendiği değişim (exchange) ilkesiyle yakından bağlantılıydı. Ya da, Adorno'nun sık sık kullandığı sözcüklerle, niteliksel olarak farklılar ve özdeş-olmayan varlıklar, zorla, nicel bir özdeşliğe sürüklenmiş bulunuyordu. Bu olgununu kurbanlarının en önemlisi ise, burjuvazininin yükselmesindeki heroic dönemde oluşmuş bulunan biricikliğe sahip bireydi. Horkheimer ve Adorno biricikliğe sahip bireyin eriyip yok oluşunu çok incelikli bir biçimde ele almışlar; bireyliğin ortadan kalkışından duydukları hüznü yansıttıkları kadar, tek başına bu olgunun da sınırlılıklarını görüp bunun da önemini vurgulamışlardı. Bu anlamdaki burjuva döneminin vaadi olan bireyliğin, eriyip ortadan kalkmasının yerine konmak istenen kollektif sözde-özellik formlarından hiçbirisine fazla bir umut bağlamadıklarını da belirtmiş bulunuyorlardı.

Araçsal aklın kendi isteğine ters düşen tahripkar etkilerinin ikinci nedeni ise, araçsallaşmış aklın Doğa'nın tahakküm altına alınması ile olan yakın bağlantısıydı. Doğa alemi, niteliksel farklılıkları bilimsel kontrolüne yitirime uğratılmış tasnife müsait varlıklara indirgendikçe, nesnelere üzerinde tesis olunan subjektif tahakküm, öznelere şayselleşme aracılığıyla tahakküm altına alınmasının da yollarını açmıştı. İnsanın dışındaki doğal dünyanın tahakküm altına alınması, insanın kendi içindeki doğal yanların ve giderek bütün bir toplumsal dünyanın da denetim altına alınmasına imkan vermişti. Horkheimer ve Adorno, faşizmin insanın baskılanmış mitik geçmişi'nin yeniden sathı çıkışı olduğunu; Faşizmin doğanın ölç alışı olarak da incelenip anlaşılabilceğini söylüyorlardı. Faşizmin, nitekim, araçsal aklın Doğa ve insanın içindeki doğal yanlar üzerinde tahakküm kurmakta geliştirdiği araçların çoğunu kullanmakta olduğuna dikkat çekiyorlardı. Bu yüzden de Aydınlanma felsefesinin savunduğu "gelişme" kendisinin antitezi denecek birdurumun oluşumuna yol açmış; modern kontrol tekniklerini kullanabildiği için, gelmiş geçmiş bütün barbarlıklardan daha acımasız ve daha kaba bir barbarlığa gelip dayanmıştı. Bilim insanın in daha insan olmasına yarayan benzersiz bir güç olacağına, bu yeni insanın insanlığını yitirmesinin (dehumanization) ilk tohumlarını ortaya atmıştı. Bütün bu olumsuz değişimlerin önkoşullarından biriye, Doğa'nın henüz araçsallaştırılmış aklın tahakkümü altına alınmadığı eski dönemleri hatırlayabilmemiz için gerekli olan

belleğimizin silinip yok edilmesiydi. Gerçekten de, "bütün bir şeyselleştirme" diye ısrarla vurguluyordu Horkheimer ve Adorno sık sık alıntıda bulunulan bir yazılarında, "bir unutmadır"(32).

Kapitalist dünyanın demokratik denen ülkelerinde, aydınlanmanın diyalektiği, bu unutmayı, bu ülkelerin karşıtı olan otoriteryan ülkelerdekinden daha yumuşak ve daha ince yollarla yapıyordu. Fakat sonuçlar bu ülkelerde de eşit derecede esef edilecek sonuçlar oluyordu. Horkheimer ve Adorno'nun "kültür endüstrisi" dedikleri düzeneklerin kullanılmasıyla, kitle bilinci insanların eleştirel düşünebilme yeteneğini bütünüyle kazıyıp yokedecek kadar manipüle edebilmekte çarpıklaştırmaktaydı. Daha önceleri sağ kanat düşünürlerin kitle kültürüne yönelttikleri eleştirilerde rastlanabilecek bir tutkuyla, Adorno ve Horkheimer popüler eğlence ve eğlendirim uygulamalarının, kavranması zor yol ve yöntemlerle, müşterilerini ifsad ettiğini; onları beğenice geriletip düşük düzeylere indirdiğini söylüyorlardı. Standartlaştırma ve sözcüme bireyselleştirme yolu ile kitle kültürü asılsız bir biçimde kişisel beğenilere cevap verme olanağı buluyordu. Apaçık bir biçimde kültürün her düzeyi Marx'ın daha 19. yüzyılda görüp teşhis ettiği metalaşma olgusunun "hülul ve istilasına" uğramış bulunuyordu. Adorno'nun "yönetim altına alınmış dünya" dediği, Marcuse'ün daha sonraki yıllarda ünlü deyişiyle "tek-boyutlu toplum" da ideolojinin bu hayatın her yerine sızması ve hayatı nüfuzu altına alması o boyutlara varmıştı ki, direnme, adeta, bütünüyle yok edilmişti.

Kültür endüstrisinin kurbanı olan bugünün insanlarını karakterize eden "başkalarına uyma mantalitesi" (ticket mentality), Horkheimer ve Adorno'nun ileri sürdüğüne göre, faşizmin beslenip büyümesini sağlayan anti-Semitik mantaliteye yakın bir mantaliteydi. Anti-Semitizm, bu andan itibaren, artık Enstitünün önemle ilgilenmeye başladığı konulardan biri oluyordu. O zamana dek Enstitü, bütün 1930'lu yıllar boyunca anti-Semitizmi Marxizm'in bilinen değerlendirme biçimi içinde düşünmüştür(33). Savaş yıllarında ise, hiç şüphesiz kapitalizmde Yahudilerin oynadıkları ekonomik rolü hiç ihmal etmeden, anti-Semitizmin çok daha derinlerde yer alan ve çok daha çeşitlilik gösteren kökenleri üzerinde de durmak gerektiğini farketmişlerdi. Adorno ve Horkheimer, çok daha bulanık saydıkları "Yahudi sorunu" yerine "anti-Semitiklik sorunu" nun tam olarak anlaşılabilmesi için, bu sorunun, daha kapsamlı olan "aydınlanmanın diyalektiği sorunu" açısından ele alınması gerektiğini de ısrar etmekteydi. Yahudiler, Adorno ve Horkheimer'in ileri sürdüğüne göre, Batı dünyasında diğerliliğin (otherness) ve farklı kalmışlığın giderilmesi en güç kalıntıları olduğu için, araçsal rasyonalitenin totaliteryan nitelikteki "özdeşleştirme" prensibinin baş hedefi olmuş bulunuyorlardı.

Aydınlanmanın Diyalektiği'nin Leo Lowenthal'in yardımlarıyla yazılan teo-rik kısmı olan "Anti-Semitizmin Ögeleri", dolaylı bir biçimde, Enstitünün aynı konu-

ları ele alan amprik bir araştırma projesi üzerindeki çalışmalarıyla tamamlanmıştı. 1944 yılında, Amerikan Yahudi Komitesi, Horkheimer' yeni kurulan Bilimsel Araştırma Departmanının başına geçmesi için istihdam etmişti. Horkheimer'in direktörlüğünde bu departman, en büyük ürünü Otoriteryan Kişilik(34) olan birçok diltlik Önyargı Konusunda Çalışmalar'a başlamıştı. Bu projede çalışmalara Enstitü'den katılan en önemli kişi Adorno idi. Bu bir dizi inceleme ve araştırmayı Horkheimer ve Adorno, Nevitt Sanford'un, Daniel Levinson'ın ve Else Frenkel-Brunswik'in yönettikleri Berkeley Üniversitesi Kamuoyu Çalışma Grubu ile birlikte yürütmüşlerdi. Adorno, fiilen amprik nitelikteki testlerin çoğunu ortaklaşa çalıştığı arkadaşlarına bırakmışsa da, Amerika'ya ilk gelişiinde Lazarsfeld'in kendisinden bu tür araştırma yapmasını istediği vakit bu yönetime duyduğu karışıklığı artık eskisi kadar duymamaktaydı. Bununla beraber, proje, sonuçların yorumlanmasında psikoanalitik kategoriler de kullandığı için, düzara data-toplamakla kalmış değildi. Bu konuda ise, daha önce Erich Fromm'un Enstitünün Otorite ve Aile Üzerine Çalışmalar'ına yaptığı katkı, hiç değilse kısmen, Enstitü için bir model olmuştu. Geçen yıllar içindeyse, eski arkadaşları Fromm'dan ayrılmış, onunla ilişkilerini kesmiş bulunuyorlardı.

Ünlü "F Skalası" diye bildiğimiz (F, burada Faşizmin rumuzu oluyordu) bir dizi belirticiler inşa eden Adorno ve çalışma arkadaşları otoriteryanizme karşı örtük eğilimlerin ortaya çıkarılmasında kullanabilecekleri bir araştırma tekniği geliştirmişlerdi. Büyük bir özenle uyguladıkları soru kağıtlarından sonra, tamamlayıcı nitelikte derinlemesine mülakatlar yapılmış; bunlardan elde edilen sonuçlar ise, Adorno'nun kültürel ve toplumsal çeşitli olgulara incelerken ustalaştığı yöntemlerle ve bizzat Adorno tarafından değerlendirilip yorumlanmıştı. Adorno'nun analizindeki en önemli nokta, alışılmış şeylere bağlılık (conventionalism), otoriteye itaatkarlık ve kinisizm (cynicism) gibi kendi aralarında bağıntılı bir küme özelliğinin anti-demokratik karakter yapısının göstergesi olduğu sayılısıydı. Bir dizi araştırmadan oluşan bu çalışma, hemen, giç görülmedik tartışmalara yol açmış; bu araştırmaya karşı çıkanların çoğu eleştirilerini otoriteryanizmin öznel ve psikolojik nedenlerine fazla önem verildiği noktasında yoğunlaştırmışlardı. Enstitünün eski çalışmalarındaki Marxist kökenlerin bu yeni çalışmada, Otorite ve Aile Üzerine Çalışmalar'daki kadar açık ve görünür olmadığı doğrudur. Fakat Adorno tarafından yazılan seksiyonların biraz dikkatli bir gözle okunmasıyla hemen anlaşılacağı üzere, Enstitü bu yeni çalışmasında da sorunun öznel faktörleri kadar nesnel faktörleri üzerinde de vurgulamada bulunmayı ihmal etmemişti. Bu çalışmanın gerçekten ironik sayılabilecek bir etkisi de Adorno'nun adını, birçok Amerikalının gözünde, en azından pek fazla hoşlanmadığı amprik araştırma yandaşına çıkarması olmuştur.

Adorno'nun bu tutumu onun Kaiforniya'daki yıllarında tamamladığı diğer üç çalışmasında daha da dolaysız bir biçimde ifadesini bulmuştur: Modern Müziğin Fel-

* İngilizcesinde "pattem" oluyor. Ç.

sefesi, Filmler İçin Bestecilik (Hans Eisler ile birlikte yazılmıştır) ve Minima Moralia(35). 1941 yılında ise, Adorno, uzunca bir makale olan "Schoenberg ve İlerleme"yi yazmıştır. Bu çalışmasında Adorno hem besteciye duduğu hayranlığını dile getirmiştir; hem de, incelikli bir dille, onun enson müzik yapıtının yol açabileceği etkilere dikkat çekmek istemiştir. Adorno bu yazısında on iki ton sisteminin Schoenberg'in bazı izleyicilerince yeni bir kompozisyon sistemine dönüştürülmesinin, başlangıçtaki eski atonalite anlayışının özgürleşimci etkilerini tehlikeye düşürdüğünü ileri sürmüştür. 1948 yılında ise, Adorno, 20. yüzyılın bir diğer büyük bestecisi olan ve Arthur Lourie tarafından Schoenberg'in tam da karşı kutbu sayılan Igor Stravinsky üzerine benzeri bir makale yazmıştır. Giriş niteliğindeki bir makale ile birlikte bu iki yazısı 1948 yılında Modern Müziğin Felsefesi başlığıyla yayımlanmıştır; Adorno da bu çalışmalarının Aydınlanmanın Diyalektiği için yazılmış "uzatmalı ekler" sayılabileceğini söylemiştir.

Adorno, Schoenberg'den kalanların etkileri konusunda kuşkululu olmakla beraber, Stravinsky'ye kesinlikle karşıydı. Bu ikincisi, Adorno'ya göre, Schoenberg'in acılarını kaydettiği ve karşı çıktığı öznelğin heder edilmesine karşı duyduğu üzüntüyü unutup; hatta eğlenip cümbüş ediyordu. Stravinsky'nin arkaik, neo-klasik formu restore edışı, Wagner'i bile geride bırakacak kadar, geç-dönem burjuva toplumunun otoriteryanizmi ile kurulmuş örtük bir özdeşleşmeyi ifade ediyordu. Bütün modernist eğilimlerine rağmen, Stravinsky, nesnel olarak, volksich ve hatta neo-faşist eğilimlerle uyum içindeydi.

Şaşılacak yanı yok: Robert Craft gibi Stravinsky hayranları Adorno'nun analizlerini son derece eleştirmişlerdir(36). Schoenberg de, gene Kaliforniya'da mülteci olaak bulunan tanıdığı Thomas Mann'ın 1947'de yayımlanan Doktor Faustus(37) romanını yazarken onda gördüğü Adorno'nun yazısının daktilo edilmiş metnini okuduğunda beğenmemiştir. Eski öğrencisinin değerlendirmelerindeki eleştiri niteliğindeki yerleri farkederek Schoenberg, ayrıca, Mann'ın romandaki baş karakter Adrian Leverküh'nün müziğe ilişkin düşüncelerinin kaynağı olarak kendisini göstermemiş oluşuna da kırılmıştır. Schoenberg, bu dargınlıkla, Adorno'yu, herkese açılmaması gereken müziğe ilişkin sırları müziğin dışındaki insanlara açan bir "muhbir" olarak nitelendirmiştir. Müzikal temanın sözsöz gösterimi olarak Adorno'nun soyadı Wien-sengrund'u kullanarak ona şükranlarını ifade eden romancı, daha sonraki baskılarda bu müziğin asıl kaynağının adını vererek Schoenberg'i hoşnut etmek istemiştir.

Adorno bir başka tanıdık mülteci olan Marxist besteci Hanns Eisler'in müziğine karşı daha da ihtiyatlı bir tutum içindeydi. Hans Eisler ile 1925'te Berg aracılığı ile onunla tanıştırdığından beri arkadaşlığını sürdürüyordu. Başlangıçta Schoenberg'in "yeni müziğinin" izleyicilerinden olan Eisler, daha sonra, bu müzik anlayışını fazla seçkin olarak ona karşı çıkmış; güftelerini Brecht'in yazdığı "proleter

koru" parçaları bestelemeye yönelmişti. Zeitschrift'teki ilk makalesinde Adorno bu ajitasyon amaçlı, ama olumlu nitelikteki müziği ihtiyatla karşılamış; bu müziğin, Hindemith türü bestecilerin reaksiyoner "cemaat müziği" ile bağlantısı olduğunu ileri sürmüştü. Eisler ise, olanlardan birkaç yıl sonra, Brecht'e Enstitünün tam da Brecht'in "Tui" romanındaki "karşı çıkmak ister gibi göründükleri güçler tarafından beslenen yalancı radikal entellektüellerin toplandığı bir yer" olduğunu yazmıştır.

Bununla beraber, birlikte yaşadıkları mültecilik günlerinde Adorno ve Eisler aralarındaki görüş ayrılıklarını bir yana bırakarak 1944'te, bu mültecilerin birçok projesini cömertçe finanse eden ve çalışmalarından hiç haberi olmayan Rockefeller Vakfının desteklediği film müziği üzerine birlikte çalışmışlardır. Kitap, standardlaştırılmış müziksel stereotiplerin tipik bir Adorno eleştirisinin ve bu tür müziklerin mekanizmalarının teşhir edilerek değersiz kılınabileceği yolundaki Brechtgil yaklaşımın bir aşımı olmuştur. Adorno kitabın, bu, pratiğe yönelik amaç taşıyan boyutundan hoşnutsuzluk duymuştur. Filmler İçin Kompozitörlük 1947 yılında yayınlarken Eisler'in kardeşi Gerhard komünist çevrelerle yakınlığı nedeniyle suçlanmıştır. Endişeye kapılan Adorno yazarlarından biri olduğu kitabın kapağında ismini sildirmiştir. Bir yıl sonra ise, Eisler Doğu Almanya'ya yerleşmiş; Adorno'dan hiç söz etmeden, burada, kitabın gözden geçirilmiş yeni basımını hazırlamıştır. Kitabın oluşumundaki Adorno'nun rolü, ancak, kitap 1969'da Batı Almanya'da yayımlandığında tam olarak anlaşılmıştır.

Bu tür olaylardan, öykülerden anlayabildiğimiz mülteciler arasındaki acı verici ilişkiler, belki de onun 1951 yılında yayımlanan Minima Moralia: Örselenmiş Bir Hayattan Düşünceler'indeki 153'üncü aforizmasında dile getirilen mültecilik yaşamına ilişkin insanı derinden etkileyen düşüncelerinin temelini oluşturmaktadır. Adorno'nun çalışmaları arasında Nietzsche'ye en yakın olanı sayabileceğimiz bu çalışması, öznel ve ironik bir biçimde, onun sürekli mülteciliğini dile getirmektedir.

Adorno Enstitü arkadaşlarının yanına geldiğinde Amerikan vatandaşlığını almışsa da, bu yeni ortamda kendisini hiçbir zaman gerçekten rahat hissetmemiştir. Mültecilerin hep kendi durumlarını düşünüp kendilerine acımaktan ileriye gitmediğini gören ve Avrupa'dan Amerika'ya iltica edemeyen Benjamin gibi dostlarının başlarına gelenleri hiç unutmayan Adorno, mültecilik hayatında "her mülteci entellektüelin, istisnasız, aşağılanmışlığa uğradığını; kendine olan saygısını korumak için kapılarını bütün birdış dünyaya kapamadıkça, Adorno'nun kendisi de dahil, bunun kaçınılmaz olduğunu"(38) yazmıştır.

Birçok yorumcunun, Adorno'nun, üslubu bakımından, en gelişkin eseri saydığı Minima Moralia, aynı zamanda, onun başka yerlerde çok daha uzun metinler halinde yazdığı argümanlarını çok parlak bir biçimde ve kısa metinler halinde ifade ettiği kitabı olmuştur. Onun en beğenilen ifadelerinden belki de başta geleni ise, He-

gel'in tam tersi bir görüşü ifade eden ve Lukacs'in Hegelgil Marxisminden ve Horkheimer'in erken dönemdeki görüşlerinden uzaklaşmış bulunduğunu yansıtan "bütün olan, asılsızdır"(39) savı olmuştur. Kracauer ve Benjamin'in mikrolojik vurgulamaları, holistik aldatıcı sözlere karşı duydukları kuşku, Minima Moralia ile,artık, Adorno'nun düşüncesinde de en yüksek ifadesini bulmuştur. Gene Minima Moralia'da Adorno için ideoloji eleştirisinin; yani, o günlere dek Adorno'nun da bütün çalışmalarında uyguladığı gibi, ideolojilerin kendi iddia ettikleri gerçekleşme biçimleri ile karşılaştırılmasının yaşanan günün dünyasındagerçekten eleştirel bir manivela olma gücünü yitirdiğini yazmıştır. "İroninin iletği şu ki, " diye yazıyor Adorno,"ideoloji ile realite arasındaki farklılık kayboluyor. İdeoloji, realitenin tam bir dublikasyonu olarak realitenin olumlanmasını yüklenip kendi varlığına son verebilmiş bulunuyor... İronicinin tırnaklarını geçirip tutunabileceği tek bir kaya çatlağı bile kalmamıştır bugünün kurulu düzeninde"(40).

Bu gözlemlerin acı verici sonuçlarına karşı herhangi bir kurtuluş varsa, o da, dolaylı olarak, "geçerli sayılabilecek bir idrakin bir aşırılaştırma ögesine, nesneyi hedeflerken onu aşacak kadar uzakları görebilmeye, olgusalın ağırlığından bilerek kurtulabilmeye muhtaç olduğunu"(41) kabulle elde edebilecekti. Böylece, Aydınlamanın Diyalektiği ve Minima Moralia gibi çalışmaların kesin gibi gözükken karamsarlığına rağmen, Adorno radikal bir değişmenin hala mümkün olduğu yolundaki umudunu hiçbir zaman tam olarak terketmemiş oluyordu. Her ne kadar sık sık dünyayı aldatıcı bir sistem (Verblendungszsammehang) olarak nitelendirmişse de, anlaşılıp reddedilmeyecek bir dünya olduğunu da kesin bir mutlaklıkla söylemiş değildir. 1951 yılında yazılan "Freudçu Teori ve Faşist Propagandanın Yapısı"nda* bir yerde söylediği gibi, ideolojik olarak ve psikolojik olarak kontrolü sağlayan tahakküm "söylenenlerin asılsız olduğunun bir an farkına varılmasıyla sona erebilir; bu tahakküm, sonunda, kendi yıkımı ile sonuçlanabilirdi."(42)

Hiç değilse kısmen, bu, herşeyden elini eteğini çekmeyi reddediş yüzündendir ki Horkheimer ve Pollock ile birlikte Adorno 1949'da Almanya'ya dönmeyi ve Enstitüyü yeniden kurmayı kararlaştırmıştır. Marcuse, Lowenthal ve Enstitüdeki Erich Fromm, Karl August Wittfogel, Franz Neumann ve Otto Kirchheimer gibi bütün eski arkadaşları, artık epeyce tanınip yer edindikleri Amerika'da kalmayı yeğlemişlerdir. Bütün arkadaşları arasında yalnızca bir kişi iktisatçı Henryk Grossmann Almanya'nın bölünmesinden sonra Rus bölgesine yerleşmiştir. Bu da, Sovyet tarzı Marxism'e duydukları karışılığın devam ettiğini göstermiştir. Yıllar sonra, Frankfurt Okulu Avrupa'da özgürleşimci sosyalist hareketlerin güçlü bir uyarıcısı durumuna geldiğinde Komünist sözcüler Okula karşı duydukları husumeti ifade etmeye başlamışlardır(43).

Yeniden kurulan Sosyal Araştırma Enstitüsünün fırtınalarla dolu geleceğini

1949'da kestirebilmek gücü. Weimar kültüründen hayatta kalabilmiş bu düşünürlerin dönüşünü heyecanla bekleyen Frankfurt kenti Horkheimer ve arkadaşlarını sevince karşılamıştı. Kismen, Amerikan Yüksek Komiseri John J. McCloy'un sağladığı fonlarla kurulan Enstitü, 1951 yılında, bombalarla yıkılmış eski binasından fazla uzak olmayan bir başka binada kapılarını resmen açmıştı. Aynı yıl, Horkheimer Üniversitenin rektörlüğüne seçilmiş; iki yıllık süresi dolunca Frankfurt kentinin en büyük onur nişanı olan Goethe Madalyası ile taltif edilmiş; daha sonra aynı nişan Adorno ve Lowenthal'e de verilmiştir.

Hatırlanacağı gibi, Adorno Almanya'ya dönmeyi hep istemişti. Bunun başta gelen nedeni, anadilinin diyalektik düşünceyi ifadede en uygun iletişim aracı olduğuna inanmasıydı. Hacker Vakfının yaptığı popüler kültürün sosyal psikolojik analizi araştırmasında (44) çalışmak için 1952'de bir yıllığına gene Amerika'ya gelmişse de Adorno'nun, hiç değilse düz anlamda, mültecilik hayatı artık bitmiş oluyordu. Fakat, daha derinden, kültürel ve psikolojik olarak düşünülecek olursa, "yönetim altına alınmış dünya"da kendisini hiçbir yerde vatanındaymış gibi hissedemeyişi yüzünden gençliğini yaşadığı kente döndüğünde bile içinde bulunduğu ortamdan huzur duymamaktaydı.

İronik olan odur ki, bu huzursuzluğu ilk duyması, Adorno'nun ve çalışma arkadaşlarının Almanya'ya 1930'ların sonlarında(45) Adorno'nun ısrarla karşı çıktığı ampirik araştırma tekniklerini getirmek ve uygulamak istediği günlerde olmuştur. Yıllardan beri sıradan olguların sistematik bir biçimde çarpıtıldığı, görmezden gelindiği Almanya'da bu tür araştırma teknikleri, teorik bir çerçevede kullanıldıkları sürece, çok yararlı gelişmelere yol açabilecekti. Batı Almanya'da, kısa bir süre sonra, "gerekli dersin alınmadığı"nın anlaşılacağı bir geçmişle ilgili olarak yaşanan amnezi ile mücadele edebilmek için Almanları Nazi döneminin çirkin ve acı verici realiteleri ve bunların içinde bulunulan zamana olan uzantıları hakkında eğitmek gerekmekteydi. Bu amaçla, Enstitü 1956 yılında Rudolf Gunzert'in başkanlığında, özellikle ampirik araştırmalar yapacak bir bölüm kurmuştur. Böyle yapmakla, Enstitü, Önyargı Üzerine Çalışmalar dizisinde geliştirdiği yöntemleri Almanya'da öğretmeyi; Almanlara faşizme yakınlık duymalarının derinlerindeki nedenleri, bunun kaynaklarını öğrenmek ve anlamakta yardımcı olmayı ümit etmekteydi.

Adorno ve arkadaşları, Almanya'daki yeni izleyicilerini bu amaç için psikanalizin derinlikli bakış tarzından da yararlanmak gerektiğine ikna etmeye çalışmışlardır(46). Amerika'da Freud değiştirilmesi olanaksız bir dış realiteye uyumlanmayı telkin eden status quo'nun anti-politik bir savunucusu olarak tanınmış ve tanıtılmıştı. Fromm'un ilk dönemdeki Freud ile Marx'ın sentezini yapma girişiminin etkileri bile, eski çalışma arkadaşlarının şimdiki düşüncelerine göre(47), o böyle birşeyi amaçlamadığı halde, status quo'nun anti-politik savunulması yönünde olmuştur. Fakat, Nazi

döneminde psikanalizin dejener bir "Yahudi bilimi" olarak baskı altında tutulduğu Almanya'da psikanalizden yararlanmanın çok önemli faydaları olabilecekti. Psikanalizden yararlanmak yalnızca Hitler'in Almanları nasıl peşine takabildiğini anlamayı kolaylaştırmakla kalmayacak; savaş sonrasında Almanlarına, Frankfurt Okulundaki psikiyatrislerle Enstitünün dostları Alexander ve Margarete Mitscherlich'in ortak deyişiyile Alman halkındaki "üzülebilme kabiliyetsizliğini"(48) irdeleyip incelemekte yardımcı olacaktır. 1956'da Enstitü, Freud'un doğumunun yüzüncü yılından yararlanarak bir konferans düzenlemiştir; bu konferans Erik Erikson ve Franz Alexander gibi önemli analistlerin ilgisini çekmiştir. Konferansı dikkatle izleyenlerden biri olan Jürgen Habermas'ın sonraları anlattığına göre, "Bugünkü Freud" başlıklı bu konferans sayesinde genç Alman akademisyenler ilk kez Sigmund Freud'unayaşayan bilimsel ve entellektüel bir geleneğin kurucu atası olduğunu duymuş, öğrenmiştir(49).

Konferansa katılanlardan biri olan Herbert Marcuse'un Eros ve Uygarlık kitabında önemle vurguladığı gibi, Frankfurt Okulunun Marxizmin ve Freud'un sentezini amaçlayan geleneğinin daha radikal, hatta ütopyan uzantıları (implications) ise, Amerika'dan Almanya'ya dönen Horkheimer ve Adorno tarafından eşit derecede vurgulanmış değildir. Gerçekten, Enstitünün Almanya'ya dönen üyeleri eski çalışmalarının Marxist yanlarını tanıtmakta ürkek davranmışlardır. Frankfurt'un Toplumbilime Katkıları başlığı altında yeni bir diziyi başlattıklarında, Nazizm analizlerini büyük ölçüde tekelci kapitalizm olgusu açısından olduğu için fazla basit (ya da 1950'lerin Soğuk Savaş atmosferi içinde fazlası ile tahrik edici) bulduklarını Franz Neumann'ın Behemoth'u(50) gibi vaktiyle Enstitünün desteklediği projelerin çevirisini yaptırmamış, bu tür çalışmalarını diziyi almamışlardır. Bu çekingenliklerine bir başka örnek de Enstitünün kolektif olarak yazdığı Toplumbilimin Sorunları (Aspect of Sociology)(51) dizide kitleler konusunda bir bölümün bulunmasına karşılık, sınıflar ile ilgili bir bölümün bulunmamasıdır. Daha 1951 gibi erken sayılabilecek günlerde bile, Amerika'da kalan Enstitü üyeleri (Frankfurt'ta yeniden başlayan çalışmalarındaki-ç) hafiften de olsa, oryantasyon değişikliğini farketmişlerdir. Horkheimer'in artık çok ateşli bir biçimde savunur olduğu amprik araştırma tekniklerinin Eleştirel Teori ile pek fazla uyuşmadığından şikayet eden Lowenthal'e Enstitünün Direktörü Horkheimer şu yanıtı vermiştir: "Biz burada iyi şeyler için uğraşyoruz: bireyin bağımsızlığı, Aydınlanma düşüncesi, at gözlüğü takmaya mahkum edilmemiş bir bilim. Siz ve diğer arkadaşlarımız bizlerin burada yapmakta olduğumuz amprik sosyal araştırmaların nasıl şeyler olduğunu görseniz, inanyorum ki, herşeyi kendi gözlerinizle görebileceğiniz için, başka türlü düşüneceksiniz"(52).

Aydınlanmanın Diyalektiği'nin ortak yazarı olan Horkheimer'in "Aydınlanma düşüncesini" desteklemesi bile, bu demokratik bir Almanya'nın yeniden kurulması için olsa dahi, Enstitünün burjuva değerlerine duyduğu eski karıştıktan ne kadar uzaklaştığını göstermekteydi. Horkheimer'in bu konuda ne kadar dikkatli olduğunu

gösteren simgesel bir olay da, siyasal bakımdan daha sarsıcı olabilecek niteklilikteki Zeitschrift ciltlerini, Habermas'a göre, "Enstitünün kilerinde bir sandık içinde saklanması; sandığın çiviyle çakılıp kapatılmış olması; kimsenin bunlara erişememesiydi"(53). Gerçekten de, 1968 yılına kadar Horkheimer geçmiş dönemdeki makalelerinin yeniden yayınlanmasına izin vermemiştir. 1968'de ise bir önsöz ekleyerek, "Eleştirel Teorinin değişmiş bulunan bugünkü tarihsel koşullar altında düşüncesizce ve dogmatik bir biçimde uygulanmasının Eleştirel Teorinin reddettiği ve ortadan kalkmasına çalıştığı süreci hızlandırmaya yarayacağı"(54) uyarısında bulunmuştur. Ve hatta bu önsözle eski yazı ve çalışmalarının yeniden yayınlanmasına izin verdiği 1968 yılında bile, 1939'da yayınlandığında tartışmalara yol açan ve içinde Horkheimer'den en sık yapılan alıntılardan biri olan "Kapitalizmden sözetmeye yanaşmanın faşizm hakkında da konuşamaması gerekir"(55) sözlerinin yer aldığı "Yahudiler ve Avrupa" başlıklı makalesinin yeniden yayınlanmasına karşı koymuştur.

Fakat, 1960'ların sonlarında Enstitünün daha açık ve belirgin biçimde Marxist nitelik taşıyan 1930'lardaki ve 1940'lardaki yazı ve çalışmalarının Alman Yeni Solcuları tarafından korsan yayınlara yapılmaya başlamıştır. İlegal, fakat çok geniş ölçüde yayımı yapılan bu eski metinler "Frankfurt Okulu"nun (bu isim bile ancak 1960'larda ortaya çıkmış ve böyle adlandırılmaya 1960'larda başlamışlardır) hem ortodoks Marxism'in, hem de liberal demokrasilerin uzlaşmaz bir elitişiricisi sayılmasına neden olmuştur. Marcuse'ün hala ateşli bir biçimde savunduğu Eleştirel Teorinin ütopyan yanları yeniden incelenip gözden geçirilmeye; Almanya'daki özgürleşimci sol'un birçok talebinde bu çalışmalardan yararlanılmaya başlamıştır.

Adorno'nun bu gelişmelere katkısı, daha önceki çalışmalarının yeniden yayınlanmasına isteksizce izin vermenin ötesinde olmuştur. Horkheimer'in tersine, Adorno mültecilik günlerinde yazdığı ve yıkıcı etkileri olabilecek çalışmalarının yayınlanmasına izin verirken hiç de çekingenlik göstermemiştir(56). Horkheimer ile o sıralar her zamankinden daha yakın ilişkiler içinde olduğu halde, arkadaşının bir bakıma sığınacak yer arar gibi dine yönelmesini de Adorno paylaşmamıştır. Ayrıca, varolan dünyadaki sosyalist sisteme de kapitalist sisteme de Adorno Frankfurt'a döndükten sonra da eskisi gibi elitişiriler yöneltmeye devam etmiştir. Örneğin, 1952 yılında, hala Horkheimer'in 1936'da yayınlanan Egoizm ve Özgürlük Hareketi makalesinden esinlenmeye devam eden Wagner'in Değerlendirilmesi (In Search of Wagner) kitabını tamamlamıştır(57). Ayrıca, Adorno'nun bu kitabında Horkheimer'in etkisi kadar, Wagner müziğindeki fantazmagorik yanları açıklamakta kullandığı Mar'ın meta fetişizminin ve Lukacs'in şeyşelleşme (reification) nosyonunun da etkileri görülmektedir.

1955 yılında, Mannheim, Spengler, Veblen, Kafka, Stefan George, Hofmannsthal, Schoenberg, Huxley, Bach gibi sanatçı ve düşünürler ile jazz'ın da aralarında yer aldığı çok değişik konularda yazıları içeren makaleler koleksiyonu olan Priz-

malar: Kültürel Eleştiri ve Toplum'u(58) yayınlanmıştır. Bu kitaptaki toplanmış makalelerin başında yer alan "Kültürel Eleştiri ve Toplum" makalesinde Adorno, 1930'larda Horkheimer ve Marcuse'ün "olumlamacı kültür"(59) dedikleri kültür hayatına Enstitünün sert eleştirilerini sürdürmüştür. Yüksek kültürü maddi ilgilenimlerin üstünde yer alan bir kerte olarak gösteren bu kültürün fetiş karakterini ısrarla reddeden Adorno, "diyalektik eleştirinin kültürel eleştiriden farklılığının, kültürel eleştiriye kültür nosyonunun kendisinin redde uğratılıp, y tekbir kültür olarak ele alınacağı noktaya kadar vardırıışı"(60) olduğunu ileri sürmüştür. Nazilerin yaptığı Yahudi kırımlarının kültürel etkileri üzerinde dururken de Adorno, diğer Enstitü arkadaşlarının iki savaş arası dönemde kültürün bu sahtekarca ayrıştırımlarını red için söylediklerinin çok daha ötesine geçmişdir. Benjamin'in "Tarih Felsefesi Üzerine Tezler"indeki değişme biçiminin bir yankısıymış gibi, Adorno'nun vardığı sonuç da, kültürel eleştirinin, kültür ve barbarlığın diyalektiğinin son aşaması ile yüzyüze gelmek zorunda bulunduğu olmuştur. Auschwitz'den sonra şiir yazmak barbarlığı bu yüzden. Ve bu durum, artık şiir yazmanın niçin imkansız olduğunu da herşeyden daha iyi açıklıyordu. Entellektüel gelişmeyi oluşturucu öğelerinden biri kabul eden mutlak şeyselleşme, bugün insan zihnini bütünüyle özümsemeye hazırlanmaktaydı(61).

Prizmalar da, ayrıca, Adorno ilk kez ayrıntılı bir biçimde Benjamin'i incelemekteydi. Aynı yıl, karısı Gretel ile birlikte, Benjamin'in yazılarından bir kolleksiyon yayınlamıştı(62). Adorno'nun Benjamin üzerine yazdığı makale, Benjamin'in Gerçeküstüçülere sempatisi bireysel öznelliğe karşı duyduğu aşırı karşıtlığı başta olmak üzere, çeşitli açılardan eleştirilmesine yer verilmekle birlikte, Benjamin'in 20. yüzyıl Almanya'sının en özgün kültür eleştiricisi olarak tanınmasına ve öneminin anlaşılmasına yardımcı olmuştur. Sonraki yıllarda Adorno, Benjamin'i, bile bile, Marxist-olmayan yönlerine ağırlık verecek şekilde tanıtmış olmakla eleştirilmişse de onu en ağır biçimde eleştirenler bile, Gershom Scholem ile birlikte, Adorno'nun Benjamin'i hiç de hakkı olmayan unutulmuşluktan kurtarmaktaki rolünü kabul etmek zorunda kalmışlardır.

Ayrıca birçok bakımlardan Benjamin'in açtığı yolun bir devamı sayılabilecek kendi radikal kültür eleştirilerini bir Prometheus gibi usanmaksızın sürdüren Adorno, bu yönden de, onu eliştirenlerin bile takdirini kazanmıştır. 1956 yılında Uyumsuzluklar:Yönetim Altına Alınmış Dünyada Müzik ve 1958 yılında dört ciltlik Edebiyat Üzerine Notlar'ın ilk cildi ile başlayan bu döneminde Adorno müzik ve edebiyatla ilgili konularda şaşılacak kadar çok sayıda monografiler ve makaleler yayınlamıştır(63). Yeni çalışmaları ile, vaktiyle başlayıp bitiremediği ya da göze çarpmayacak yerlerde yayınlanmış yazılarını bir araya getirecek şekilde, peşpeşe, Ton Konfigürasyonlar (1959), Mahler: Bir Müziksel Fizyognomi (1960), Edebiyat Üzerine Notlar II (1961), Müzik Sosyolojisine Giriş (1962), Müdahaleler: Eleştirel Dokuz Model (1963), Müzik Nasıl Dinlenmeli: Müzik Praxisi Üzerine Pedagojik Notlar

(The Loyal Musical Coach: Pedagogical Writings on Musical Praxis) (1963), Quasi una Fantasia: Müzik Üzerine Yazılar II (1963), Müziğin Momentleri: 1928'den 1962'ye Yeni Yayınlanmış Makaleler (1964), Edebiyat Üzerine Notlar III (1965), Model Olmaksızın: Parva Aesthetica (1967), Berg: En Küçük Geçişlerin Ustası (1968), Impromptus: Yeni Yayınlanan Müzik Makalelerinin İkinci Dizisi (1968), Anahtar Sözcükler: Eleştirel Modeller II (1969) ve Yeni Müziğin Canalcı Noktaları (1969)(64) kitaplarını yayınlamıştır. Bunların dışında, ayrıca, 1969 yılında öldüğünde, 1970 yılında Estetik Teori başlığı altında yayınlanan toplu çalışmalarını meydana getirecek olan birkaç ciltlik elyazması inceleme ve makalesi de hazırlamış bulunuyordu.

Adorno kültürel sorunlara ilişkin bütün bu çalışmaları ile Alman kültür hayatını zenginleştirirken, bir yandan da, savaş sonrası Alman toplumbiliminin derlenip toplanmasında aktif bir biçimde yer almış; yardım ve katkılarını kesiksiz bir biçimde sürdürmüştür. Burada da Adorno'nun çalışmalarındaki radikal boyut hiçbir zaman solgunlaşmamıştır. "Toplum" diyordu, "bugün de sınıf toplumu olmaya devam ediyor. Tıpkı, bu kavramın ortaya çıktığı günlerdeki gibi"(68). Gerçekten de, 1950'lerin sonlarında Adorno, Amerikan sosyal bilim araştırma tekniklerinin Almanya'da tanıtılması konusundaki Enstitünün ilk günlerdeki hevesini eleştirmeye başlamıştı. Bu iş başarılı, hem de fazlasıyla başarılı; amprizm teoriiyi tamamlamak yerine, onun yerini almaya başlamıştı. 1957 yılında "Toplumbilim ve Amprik Araştırma"(66) başlıklı bir makale yazan Adorno, teorik nitelikteki argümanlar ile amprik nitelikteki argümanların aynı düzlemde birbiri peşisıra eklemenebileceği sayılısına karşı çıkmıştır. O tarihten iki yıl önce toplumbilim ile psikoloji arasındaki karmaşık ilişkilerin ele alındığı bir tartışmadaki buna benzer bir karşı çıkışından(67) hareketle, reel dünyadaki ayrılıkların ve tezadların varlığı nedeniyle, kendi içinde uyuma kavuşturulmuş bir yöntembilim anlayışının yetersiz kalacağını ileri sürmüştür. Bu nedenle, belirli türden müziklere karşı dinleyicilerin tepkilerine ilişkin olarak amprik teknikler sınırlı bazı gerçeklerin anlaşılmasını sağlasalar bile, müziğin kendisinin neden olduğu temel etkileri açığa çıkarmakta yetersiz kalacaklardır. Bütün olan, "asılsız" olabiliirdi. Ama, bütünün bölüntülenmiş boyutlarını kavrayabilmek için her iki yaklaşımdan da yararlanmak gerekmekteydi. Ne ki, bu biraraya getirilme, bu iki yaklaşımın dümdüz birleştirilip tek bir yöntembilim gibi kabul edilmesi (mediation'ı) şeklinde değil; önyüzdeki uyumluluğunu ardındaki çözümlenememiş gerilimi kaydedebilecek bir yıldız kümesi ya da güç-alanı (force-field) şeklinde olmalıydı(68).

Bugün geriye dönüp baktığımızda, Adorno'nun makalesinin Alman akademik dünyasını 1960'larda ikiye bölecek olansert tartışmaların habercisi ilk taarruz niteliğinde olduğunu görüyoruz. Tartışmaya katılanların hiçbiri kendisini pozitivist olaak kabul etmediği halde bugün "pozitivism tartışması" diye bilinen bu tartışmalar, resmen, 1961 yılında Tübingen'de yapılan Alman Toplumbilim Derneğinin toplantısı-

ında başlamıştır. Diyalektik düşünceyi eskiden beri eleştiren bilim felsefecisi seçkin filozof Karl Popper "Sosyal Bilimlerin Mantığı" üzerine bir konuşma yapmış; Adorno, daha sonra da Ralf Dahrendorf, buna yanıt olmak üzere, birer konuşma yapmışlardır. Adorno'nun 1957'deki makalesi ile birlikte, tartışmalara katılan Jürgen Habermas, Hans Albert ve Harold Pilot Popper ve Adorno yeniden katkı olarak hazırladıkları metinleri 1969 yılında bir kitap olarak yayınlanmış(69) ve uzun tartışmalarına neden olmuştur. Her iki taraf da birbirlerinin geçmiş yıllardaki görüşlerine saldırmışlar ve sık sık karşılıklarını birbirlerinin görüşlerini yanlış anlayarak suçlamışlardır. Fakat bu tartışmalar sayesinde, Adorno'nun hala diyalektik niteliğini sürdüren Eleştirel Teori anlayışı ile, Popper ve onu izleyenlerin Eleştirel Rasyonalizmi arasındaki birçok görüş ayrılıkları ve farklılıklar daha net olarak ortaya çıkmıştır. Frankfurt Okulunun 1964 yılında tartışma konusu olarak ortaya koyduğu Max Weber sosyolojisinin siyasal sonuçları ve etkilerine ilişkin tartışmaların(70) yenilenmesinin yanısıra, (Tübingen'deki bu toplantı-Ç) Adorno'nun hala siyasal sorumluluk yüklenmiş bir sosyal teorinin savunucusu olduğunu da ortaya koymuştur. Popper'in bir "açık toplum"da bilim adamlarının bilimsel hakikatın ortaya çıkarılması (ya da daha iyi bir ifade ile, bilimsel yanlışların asılsızlığının ortaya çıkarılması) yolunda rasyonel bir uğraş içinde olmaları gerektiğini savunmalarına karşılık, Adorno, ısrarla "bilimsel hakikat idea'sının gerçek bir toplum arayışından ayrı tutularak oluşturulamaya-çağı"(71) görüşünü savunmuştur.

Ve Popper ile onu destekleyenlere karşı, bilimsel yöntemin yanlış bir rehber ilkeyle evrenselleştirilmesine sürüklendiğini ileri sürerek Popper ve onu izleyenlerle eskiden beri devam eden tartışmalarını burada da bir kez daha yenilemiştir Adorno. Öte yandan, aynı toplantı gününde çok daha farklı bir muhalifler topluluğu olan fenomenolojistler ve hiç aşınmayan bir figür dolan Martin Heidegger'in yönettiği Alman varoluşçularına karşı da, ayrı bir cephede, ama bunun kadar şiddetli bir savaş vermek durumunda kalmıştır. 1956 yılında Adorno, Oxford'da 1930'larda başladığı ve Husserl'i yoğun bir biçimde ele alıp eleştirdiği çalışması Epistemolojinin Metakritiği'ni yayınlamıştır. Bunun ardından, sekiz yıl sonra ise, Özgürlük Jargonu (The Jargon of Authenticity)(72) çalışmasını hedef alan, üslubu bakımından çok daha sert bir polemik başlamıştı. Kierkegaard'ın, Heidegger, Jaspers ve Buber gibi daha sonraki varoluşçulara karşı öznel içselleştirimi (subjektive inwardness) savunmasını eleştirirken ileri sürdüğü argümanları esas alan Adorno, savaş sonrası dönemde otantik insan ilişkilerinden söz eden bu söyleme duyulan hayranlığın, kendisinden sözedilen bu otantikliğe erişmeyi engelleyen toplumsal koşulların mistifikasyonuna katkıda bulunduğunu savunmuştur. Dahası, Adorno'ya göre, varoluşçu irrasyonelizm ile, faşizmin önündeki yoları açan kültürel bunalım arasında altan alta bağlantılar vardı. Özellikle de, Heidegger'in ölümün ontolojik anlamı üzerindeki ısrarı, kendisinin savunur gibi görüldüğü farklı olabileceğini reddeden totalize edici özdeşlik teorisi'ne duyulan örtük bir sempatiyi yansıtmaktaydı. "Bugün de," diyordu Adorno, "daha

önceleri Horkheimer'in ateşli Heidegger yandaşı olan bir hanıma verdiği yanıt geçerliğini sürdürmekte. O hanım Heidegger'in, nihayet, insana ölümün varlığını kabul etmeyi öğrettiğini söylemiş; Horkheimer'in yanıtı ise, Ludendorff'un bu işi çok daha iyi başardığı yolunda olmuştur"(73).

Bugün ise, otantisite (hakikilik) jargonunun, şeyselleştirme içinde yaşanan sözde bir öznelikten başka birşeyin kalmadığı realiteyi aşkınlama yolundaki asılsız iddiası daha da büyük bir tehdit oluşturmaktaydı. Adorno'nun yıllar önce karşı çıktığı, toplumsal koşulların etkisinin kendi içine sızmadığı savunulan lirik şiir kült'ü gibi(74), bu asılsız iddia da, özne üzerinde tesis edilmiş bulunan toplumsal hegemonyayı sürekliliğe kavuşturan bir sözde-dolayimsızlık (pseudo-immediacy) oluştuyordu. Modern hayatın yaşattığı yabancılaşmayı reddedeceği yerde, otantisite jargonu, bu yabancılaşmanı en ince işlenmiş görünümünden biri oluyordu.

Adorno bu durumun sahil bir özneliğe erişmemizi sağlayacak şekilde tersine çevrilebilmesinden fazla umutlu olmadığı için, Otantisite Jargonu'nun bu konudaki çalışmalarının ancak bir kısmını oluşturabildiği daha kapsamlı bir çalışmaya başlamıştır. 1966'da yayınlanan Negatif Diyalektik, Adorno'nun felsefi çalışmasındaki temaların birçoğunu teorik bir argüman sayılabilecek kadar tutarlı biçimde bir araya getirmektedir. Fakat, Adorno'nun böyle bir argümanın sistematik bir biçimde, tümdengelimci bir formda sunulamayacağı görüşü bu çalışmasında izlediği yöntemde bir rehber ilke olmaya devam ettiği için, Negatif Diyalektik de, esas olarak, deneme tarzında bir çalışma olmuştur. "Felsefenin Güncelliği"nde beyan edilen programa uygun olarak Adorno bu çalışmada, konuyu, gerek idealist ve gerekse Heidegger'ci ontolojileri tartışmayı kesmeye razı olmayan ve metafiziksellik-karşıtı bir özdeşleşmezlik diyalektiği adına analiz etmiş; bu yönde bir metakritik geliştirmiştir.

Negatif Diyalektik, bunun yanı sıra, Auschwitz'in gerek metafiziğin ve gerekse Marxizm'in önüne koyduğu önemli hususlara ilişkin fazla umut ifade etmeyen düşünceler de ihtiva etmekteydi. Adorno melankoli olgusuna karşı çıkışını gözü yılmaz bir inatla sürdürmekteydi. Sık sık ahntılanan bir gözlemiyle, Adorno, "bir zamanlar gereği kalmamış gibi görünen felsefe bugün hala yaşıyorsa, bu felsefenin realize edilme momentinin kaçırılmış oluşundandır"(75) demektedir. Bu moment'in bir daha ele geçirilebileceği konusunda Adorno pek fazla umutlu olmadığı içindir ki, birçokları Negatif Diyalektik'i Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Lukacs ve Korsch'un başlattıkları Batılı Marxist geleneğin gelip dayandığı son nokta, bir tür cul-de-sac olarak değerlendirmiştir. Negatif Diyalektik'in en karşıt eleştiricilerinden Leszek Kolakowski, "Negatif Diyalektik kadar yoğun bir kısırlık izlenimi veren felsefe çalışması gerçekten çok azdır" (76) demiştir. Adorno'nun umut için açık bırakabildiği bir kapının hala varolduğu söylenebilecekse, bu, ancak, Adorno'nun, hiç değilse kendi

yanılsamacılığının farkında bir sanata yaptığı göndermeler sayesinde mümkün görünmekteydi. Nitekim, şöyle yazmaktaydı Adorno:

"Sanat en doruk noktasına ulaştığı örneklerinde bile (reeldünya'dan farklı bir dünyanın kendisi değil-Ç.) benzeridir; fakat sanatın bu benzeri-olma durumu, sanatın bu karşı konulmaz yanı, sanata benzeri-olmayan tarafından (reel dünyayı değiştirmek isteyen insan'ın farklılığı tarafından-Ç.) verilmiştir. Sanatın, özellikle de nihilistik olduğu ileri sürülüp kötülen sanatın yargıya varmaktan kaçınma yolu ile söyemekte olduğu şey, herşeyin bir hiç olmadığı, olamayacağıdır. Eğer bu böyle olsaydı, herşey solgun, herşey renksiz, herşey farksız olurdu. Üzerine ışık düşen her insan, her nesnenini yansıttığı kendine özgü bir üstünlüğü (bu nitelikteki sanat-Ç.) vardır. Alış-verişçi değişimin herşeyi belirli yerlerde ve hep birlikte olarak tasnif eden dünyasına direnmekten asla vazgeçmeyen; dünyayı aynı solgun renkle boyamak istemeyen gözün direnişidir. Benzeri-olma (sanat-Ç.) benzer-olmayana erişme yönünde verilmiş bir sözdür".

Adorno'nun ölümüyle tamamlanmadan kalan bu çalışması, bekleneceği gibi, Estetik Teori üzerine bir çalışma olmuştur. Bugün çoğu kez Negatif Diyalektik'ten daha da parlak ve başarılı sayılan bu çalışmasında modernist -ya da Adorno'nun şimdi kullandığı terimle "de-estetize edilmiş"- sanatın eleştirel gücünü savunmak amacıyla felsefi ve toplumbilimsel analizlere birlikte yer verilmiştir. Tümlük ve kendine-yeterlilik konularındaki yanılsamacı iddialarının asılsızlığı binçli bir biçimde teşhir edilebilen bir sanat, Adorno'ya göre, hala bu iddiasını sürdüren sanata oranla, realitye reddetmekte çok daha güçlüydü. Böylesi bir sanat, gerçekte, kavramsal gücü ile maddi dünyaya tahakküm etme riski taşımadığı için, nisbeten negatif sayılabilecek bir felsefeye oranla belirli bazı üstünlüklere sahipti. Sanatın mimetik boyutu ve bütünüyle insan-yapımı güzelliğe karşılık doğal olan güzelliğe örtük bir biçimde gösterdiği saygı, sanatı, yalnızca teorik nitelikteki bilişimin (cognition) yol açtığı doğa üzerinde baskı kurmaktan alakoymaktaydı. Gerçekten de, (böylesi bir sanatın) doğa'yı düşünceye, nesneyi ruha teslim etmeyi reddedişi sayesinde ki, de-estetize edilmiş sanat, herşeye rağmen, insan'ın ne olması gerektiği konusunda ütopyan bir model oluşturmekteydi.

Görülüyor ki, Adorno umutsuz gibi gördüğü günlerde bile, Eleştirel Teorinin, Horkheimer'in deyişiyle "bütünüyle diğeri" (*das ganz Andere*)(78) olana erişme arzusunu terketmemiştir. Eleştirel düşünceyi savunmayı Adorno, kim ve nerede olduğu henüz bilinmeyen gelecekteki bir adres için "denize atılmış bir şişe" olarak sürdürmüştür. Adorno'yu eleştirenlerin onun devrimci pratiği terkettiğini söyleyenle-

re verdiği yanıt şu olmuştur:

"Ne vicdanını bağımlı kılmayı kabul etmiş, ne de korku zoruyla eyleme girmeye boyun eğmiş uzlaşmaz bir eleştirel düşünür, gerçekte, (devrimci pratikten-Ç.) vazgeçmemiş olan kişidir.... Açık düşünme kendisine sınır koymaz. Böylesi bir düşünme, praxis adına benimsenen düpedüz bir itaat etme konumuna oranla, değişimi gerçekten kendisine hedef edinmiş praxis'in konumuna çok daha yakındır"(79)

Alman Yeni Solu'ndaki ve başka yerlerdeki birçok aktivist için, ne var ki, Habermas'ın nitelendirmesiyle bu "kış uykusuna yatma stratejisi"(80) ıstırap verecek kadar kifayetsizdi. Son dönem kapitalist topluma yönelttiği uzlaşmaz eleştirilerin çoğunun şimdi kendisine karşı söylendiğini duyan Adorno, peşpeşe ve birçok yerde yayınlanmış bulunan bir yanıtla bu durumdan duyduğu üzüntülerini ifade etmiş; kendisini eleştirenleri büsbütün kızdıracak şekilde, "Teorik modelimi yaptığımda, insanların bu modelimi Molotof kokteyli ile gerçekleştirmeyi isteyeceklerini tahmin edemedim"(81) demiştir. Kısa sürede geri dönüp Adorno'ya yönelen silahlar belki öldürmeyi amaçlamış değildi, ama yapacağını da yapmış bulunuyordu.

Nisan 1969'da, militan bir eylem grubunun üç kadın üyesi Adorno'nun ders anlattığı sınıfa girip kürsüye çıkmış, soyunup göğüslerini açmış ve ona "çiçeklerle, erotik okşamarlarla, sıkıştırılmalarla saldırmıştır". Cesareti kırılmış, aşağılanmış bir halde dersaneyi terkeden Adorno'nun arkasından öğrenciler haykırışlar halinde, "bir kurum olarak Adorno öldü" diye bağırışlardır. Sağ'daki ve sol'daki düşmanlarının Schadenfreude'ü* saklamaya bile gerek görmeyecekleri ölçülerde olmuş; bunların o günlerde söyledikleri, birkaç yıl sonra 1970'lerde Alman teröristlerinin ortaya çıktığı sıralarda Frankfurt Okulu eleştirecek kimselerin söyleyeceklerinin habercisi olmuştur. 1970'lerde, Frankfurt Okulunu eleştiren bu kimseler, Alman teröristlerinin oluşumunun sorumluluğunu Frankfurt Okulu üyelerine yükleyerek hayatta kalan Enstitü üyelerinin şaşkınlık ve dehşete düşmelerine neden olmuşlardır.

Frankfurt'taki üzücü olaydan dört ay sonra, altmış altınca yaş gününden bir ay önce, dersanedeki simgesel baba katli (patricide) Adorno'nun kısa bir tatil için bulunduğu İsviçre'de gerçekleşmiş; kalp krizi geçiren düşünür burada ölmüştür. Hala bütün gücüyle çalışmalarını sürdürürken gelen ölüm Adorno'yu, geliştirdiği felsefesinde bugünkü dünyadaki yokluğunu ifşa etmeye ısrarla çalıştığı bitişteki kadansa; zıtlıkların anenge kavuştuğu uzlaşımın gerçekleşmesini göremeden yakalamıştır. Bir bakıma, Adorno'nun bu başına gelenler ve bu ölümü, asılsız bir totalitenin öldürücü gücüne karşı çıkmaya hasredilmiş bir ömrün başka türlü olduğundan zaten yoksun kılındığı bir ölüm olmuştur.

DİPNOTLAR

- (1) "Hayat yaşamıyor" Alıntı yapıyor Adorno, Minima Moralia.
- (2) Adorno, "Trying to Understand Endgame", New German Critique, 26 (Bahar/Yaz, 1982), s.126.
- (3) Aralarındaki dostlukla ilgili olarak okunabilecek bir yazı, Bknz.: Martin Jay, "Adorno and Kracauer: Notes on a Troubled Friendship", Salmagundi, 40 (Kış, 1978).
- (4) T. Wiesengrund, "Expressionismus und künstlerische Wahrhaftigkeit: Zur Kritik neuer Dichtung", Die Neue Schaubühne, 2, 9 (1920); "Die Hochzeit des Faun: Grundsätzliche Bemerkungen zu Bernhard Sekles' neuer Oper", Neue Blätter für Kunst und Literature, 4 ve 5 (1921-2).
- (5) "Die Transzendenz des Dinglichen und Noematischen in Husserls Phanomenologie", doktora tezi, Frankfurt Üniversitesi, 1924, ilk kez yayımlandığı yer, Adorno, Gesammelte Schriften, I (Frankfurt, 1973).
- (6) Horkheimer, Aus der Pubertät: Novellen und Taebuchblätter (Münich, 1974).
- (7) "Der dialektische Komponist", Bknz.: Arnold Schönberg zum 60.Geburstag, 13 Eylül 1934 (Viyana,1934); ikinci kez basıldığı yer, Adorno, Impromptus, (Frankfurt, 1968).
- (8) Krenek, Theodor W. Adorno ve Ernst Krenek'e Önsöz, Briefwechsel (Frankfurt, 197), s.8.
- (9) Bestelerinin bir değerlendirmesi için, Bknz.: Rene Leibowitz, "Der Komponist Theodor W. Adorno", Zeugnisse: Theodor W. Adorno zumsechzigsten Geburtstag (Frankfurt, 1963). En çok çalıştığı kompozisyonlardan birisi de Rolf Tiedemann'ın derlemesi olan Tom Sawyer: Der Schatz des Indianer-Joe (Frankfurt,1979) üzerine yaptığı bitmemiş operaydı.
- (10) "Zur gesellschaftlichen Lage der Musik", Zeitschrift für Sozialforschung, I, 1/2 ve I,3 (1932). İngilizce çevirisi için, Bknz.: Telos, 35 (Bahar, 1978).
- (11) "Der Begriff des Unbewussten in der transzentalen Seelenlehre", ilk yayımı Gesammelte Schriften,I.
- (12) Kierkegaard: Konstruktion des Ästhetischen (Frankfurt, 1962).
- (13) "The Actuality of Philosophy", Telos, 31 (Bahar, 1977). İlk yayımı, Adorno, Gesammelte Schriften,I.
- (14) "Die Idee der Naturgeschichte", Gesammelte Schriften,I.
- (15) Zur Metakritik der Erkenntnistheorie: Studien über Husserl und Phänomenologischen Antinomien (Frankfurt, 1956). İngilizcesi, Against Epistemology: a Metacritique, Çev.Willis Domingo (Cambridge, Mass., 1983). Adorno'nun Oxford dönemini anlatan en iyi kitap Carlo Pettazzini'nin çalışmasıdır. Th. Wiesengrund Adorno: Linee di origine e die sviluppo del pensiero (1903-1949) (Floransa, 1979). Bölüm VI.
- (16) Habermas, Theorie des kommunikativen Handelns (Frankfurt, 1981), C.II, bölüm VI.

- (17) "Über Jazz", Zeitschrift für Sozialforschung, V. 3 (1936), Hector Rotweiler takma ismiyle; "Über den Fetischcharacter in der Musik und die Regression des Hören", Zeitschrift für Sozialforschung, VII, 3 (1938), İngilizcesi için Bknz.: The Essential Frankfurt School Reader, der. Andrew Arato ve Eike Gebhart, Giriş yazarı Paul Piccone (New York, 1978).
- (18) Bu proje için notlar geçenlerde Suhrkamp Verlag tarafından yayınlandı. Bknz.: Walter Benjamin, Die Passagenwerk, Gesammelte Schriften, V (Frankfurt, 1982).
- (19) En önemli mektuplar şu kitapta yer alıyor: New Left Review derlemesi, Aesthetics and Politics: Debates between Bloch, Lukacs, Brecht, Benjamin, Adorno, Son Değerlendirme yazısının yazarı Fredric Jameson (Londra, 1977). (Türkçesi, Estetik ve Politika, Eleştiri Yayınevi, 1985).
- (20) Şu kitapta: Illuminations: Essays and Reflections, İng.çev. Harry Zohn. Derleyen ve Giriş yazarı Hannah Arendt (New York, 1968).
- (21) Elizabeth Young-Bruehl, Hannah Arendt: The Love of the World (New Haven, 1982), s.109.
- (22) Bu satırların yazarının Pollock ile konuşması. Montangola, İsviçre Mart 1969. Bana yazılmış 27 Ocak 1970 tarihli bir mektupta Adorno'nun dul eşi Gretel bu isim değişikliğinin 1938 yılına dek yapılmadığını doğrulamıştır.
- (23) Bu olayın birbirine zıt iki farklı yorumu için, Bknz.: Paul F. Lazarsfeld, "An Episode in the History of Social Research: a Memoir of Adorno", Scientific Experience of an European Scholar in America. Her iki yazı için Bknz.: Donald Fleming ve Bernard Bailyn (Der.), The Intellectual Migration: Europe and America, 1930-1960 (Cambridge, Mass., 1969).
- (24) George Simpson'in katkısı ile, "On Popular Music", Studies in Philosophy and Social Science, IX, 1 (1941); "The Radio Symphony: an Experiment in Theory", Bknz.: Paul F. Lazarsfeld ve Frank Stanton, Der., Radio Research (New York, 1941); "A Social Critique of Radio Music", Kenyon Review, VII, 2 (Bahar, 1945); "Die gewürdigte Musik", Bknz.: Der getreue Korrepetitor: Lehrschriften zur musikalischen Praxis (Frankfurt, 1963).
- (25) "Fragmente über Wagner", Zeitschrift für Sozialforschung, VIII, 1/2 (1939); "On Kierkegaard's Doctrine of Love", Studies in Philosophy and Social Science, IX, 3 (1941).
- (26) Horkheimer, "Egoismus und Freiheitsbewegung", Zeitschrift für Sozialforschung, V, 2 (1936); İngilizcesi için Bknz.: Telos, 54 (Kış, 1982-3).
- (27) Bu kolleksiyon "Walter Benjamin zum Gedachtnis" başlığı iletoplanmış ve Horkheimer'in "Autoritarer Staat" ve "Vernunft und Selbsterhaltung" çalışmalarında yer almıştır. Adorno'nun "George und Hofmannsthal" çalışmasında da bulunabilir. İngilizcesi ise Benjamin'in tarih felsefesi tezleri Illuminations'da bulunuyor. (Türkçesi için Bknz.: Walter Benjamin, Estetize Edilmiş Yaşam, Derleyen, çeviren ve sunan Ünsal Oskay (Ankara: Dost Kita-

- bevi Yayınları, 1982).
- (28) Benjamin, Illuminations, s.258. Aynı cümle Benjamin'in 1937'de Zeitschrift'de yayınlanan "Eduard Fuchs: Collector and Historian" başlıklı incelemesinde de bulunuyor.
- (29) Benjamin, "Linke Melancholle", Die Gesellschaft, VIII (1931). Hedef aldıkları, Kurt Tucholsky, Erich Kastner ve Walter Mehring gibi sol liberal yazarlardı.
- (30) Pollock, "State Capitalism: Its Possibilities and Limitations", Studies in Philosophy and Social Science, IX, 3 (1941).
- (31) Horkheimer, Eclipse of Reason (New York, 1947).
- (32) Horkheimer ve Adorno, Dialectic of Enlightenment, İng.çev. John Cumming (New York, 1972), s.230. Çeviri benim tarafımdan düzeltilmiştir. Cumming'in "Verdinglichung" karşılığı olarak kullandığı "şeyleşme/objectification" yerine, ben, "şeyleşme/reification" kavramını kullanıyorum.
- (33) Enstitünün anti-Semitizm üzerine yaptığı çalışmaların tartışılıp değerlendirildiği bir kaynak olarak, Bknz.; Martin Jay, "The Jews and the Frankfurt School: Critical Theory's Analysis of anti-Semitism", New German Critique, 19 (Kış, 1980). "Anti-Semitism Üzerine Araştırma Projesi" Studies in Philosophy and Social Science, IX, 1 (1941)'de özetle verilmiştir. Bu çalışma Enstitünün tutumundaki değişimin ilk göstergesi olmuştur.
- (34) Adorno, Else-Frenkel Brunswik, Daniel J. Nevitt Sanford, The Authoritarian Personality (New York, 1960); bu dizide yer alan öteki çalışmalar ise şunlardır: Nathan W. Ackerman ve Marie Jahoda, Anti-Semitism and Emotional Disorder: a Psychoanalytic Interpretation (New York, 1959); Bruno Bettelheim and Morris Janowitz, Dynamics of Prejudice: a Psychological and Sociological Study of Veterans (New York, 1949); Paul Massing, Rehearsal for Destruction (New York, 1949); ve Leo Lowenthal ve Norbert Guterman, Prophets of Deceit (New York, 1949).
- (35) Philosophy of Modern Music, İng.çev., Anne G. Mitchell ve Wasley Blomster (New York, 1973); Hans Eisler (ve, adı açıkça yazılmamışsa da, Adorno), Composing for the Film (New York, 1947); Minima Moralia: Reflections From Damaged Life, İng.çev., E.F.N. Jephcott (Londra, 1974).
- (36) Craft, "A Ball for Adorno", Prejudices in Disguise (New York, 1974).
- (37) Mann, "The Story of a Novel: the Genesis of Doctor Faustus", İng.çev., Richard ve Clara Winston (New York, 1961).
- (38) Minima Moralia, s.33.
- (39) Ibid., s.50.
- (40) Ibid., s.211.
- (41) Ibid., s.126.
- (42) "Freudian Theory and the Pattern of Fascist Propaganda", The Essential Frankfurt School Reader, s.137.
- (43) Örneğin şu çalışmadaki makalelere bakınız: Johannes Heinrich von Heiseler,

- (Der.), Die 'Frankfurter Schule' im Lichte des Marxismus (Frankfurt, 1970).
- (44) "Television and the Patterns of Mass Culture", Quarterly of Film, Radio and Television, VII, (1954); "The Stars Down to Earth: the Los Angeles Times Astrology Column", Jahrbuch für Amerikastudien, 2 (1957) ve Telos, 19 (Bahar, 1974); "Prolog zum Fernsehen" and "Fernsehen als Ideologie", Eingriffe: Neun Kritische Modelle (Frankfurt, 1963).
- (45) "Zur gegenwärtigen Stellung der empirischen Sozialforschung in Deutschland", Bknz.: Empirische Sozialforschung, Schriftenreihe des Instituts zur Förderung Öffentlichen Angelegenheiten e.V., XVII (Frankfurt, 1952).
- (46) "Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit", Eingriffe, ve "Erziehung nach Auschwitz", Stichworte: Kritische Modelle 2 (Frankfurt, 1969); her ikisi için de Bknz.: Gesammelte Schriften, X,2.
- (47) Fromm'dan uzaklaşmaları ile ilgili olarak, Bknz.: Martin Jay, The Dialectical Imagination: a History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923-1950 (Boston, 1973), bölüm III. (Türkçesi için, Bknz.: Çev. Ünsal Oskay, İstanbul. Dönemli Yayınlar, 1988).
- (48) Alexander ve Margarete Mitscherlich, Die Unfähigkeit zu trauern (Münih, 1967).
- (49) Habermas, "Psychic Thermidor and the Rebirth of Rebellious Subjectivity", Berkeley Journal of Sociology, XXV (1980), s.2.
- (50) Neumann, Behemoth: the Structure and Practice of National Socialism 1932-1944 (New York, 1944). Almanca çevirisi, nihayet, 1976'da yayınlandı.
- (51) Soziologische Exkurse (Frankfurt, 1956), İng. Aspects of Sociology, Çev. John Viertel (Boston, 1972).
- (52) Horkheimer'in Lowenthal'e mektubu, 13 Nisan 1951, Lowenthal koleksiyonunda, Berkeley, Calif.
- (53) Habermas, "The Inimitable Zeitschrift für Sozialforschung: How Horkheimer Took Advantage of a Historically Oppressive Hour", Telos, 45 (Sonbahar, 1980), s.116.
- (54) Horkheimer, Critical Theory: Selected Essays'e Önsöz, İng.çev. Matthew J. O'Cunneil et al. (New York, 1972), s.v.
- (55) Horkheimer, "Die Juden und Europe", Zeitschrift für Sozialforschung, VIII, 1/2 (1939), s.115.
- (56) Lowenthal'e 27 Ocak 1957'de yazdığı mektupta, Adorno, "Almanya'da yayınladığım bütün çalışmalarım yüzde doksanını Amerika'da yazmıştım" demiştir. (Lowenthal koleksiyonu.)
- (57) In Search of Wagner, Rudney Livingstone (Londra, 1981), s.9.
- (58) Prisms: Cultural Criticism and Society, İng.çev. Samuel ve Shierry Weber (Londra, 1967).
- (59) Bknz.: Özellikle, Marcuse, "On Affirmative Culture", Negations: Essays in Critical Theory, İng.çev. Jeremy J. Shapiro (Boston, 1968).

- (60) Prisms, ss.28-9.
- (61) Ibid., s.34.
- (62) Benjamin, Schriften, derleyenler Adorno ve Gretel Adorno, 2 cilt (Frankfurt, 1955). 1960 yılında Adorno ve Gershom Scholem, Benjamin'in mektuplarını yayınladılar. Adorno'nun Benjamin üzerine yazıları için, bknz.: Adorno, Über Walter Benjamin (Frankfurt, 1970).
- (63) Dissonanzen: Musik in der verwolteten Wolf (Göttingen,1956), Noten zur Literature (Berlin ve Frankfurt, 1958).
- (64)
- (65) "Gesellschaft", Gesammelte Schriften, VIII (Frankfurt, 1972), s.15. Fredric Jameson'ın İngilizce çevirisinde Klassengesellschaft ile ilgili olarak yanlışlık var. Adorno, "mücadele bitti, fakat sınıflar duruyor" dediği halde, "sınıf mücadelesi" olarak çevrilmiştir. Bknz.: "Society", Salmagundi, 10-11 (Sonbahar, 1969-Kış 1970), s.149.
- (66) "Sociology and Empirical Research", Bknz.: Adorno ve diğerleri, The Positivist Dispute in German Sociology, İng.çev. Glyn Adey ve David Frisby (Londra, 1976).
- (67) "Sociology and Psychology", New Left Review, 46 (Kasım-Aralık 1967) ve 47 (Ocak-Şubat 1968). Makale ilk kez, 1955 yılında Horkheimer'in altmışıncı yaş günündeki Festschrift'te yayınlanmıştır.
- (68) Adorno'nun disiplinler arası araştırma anlayışı için Bknz.: Martin Jay, "Positive and Negative Totalities: Implicit Tensions in Critical Theory's Vision of Interdisciplinary Research", Thesis Eleven, 3, (1982).
- (69) Bknz.: dipnot 66.
- (70) Otto Stammer, der., Max Weber and Sociology Today, İng.çev. Kathleen Morris (New York, 1971).
- (71) The Positivist Dispute in German Sociology, s.27.
- (72) The Jargon of Authenticity, İng.çev. Knut Tarnowski ve Frederic Will (Londra, 1973).
- (73) Ibid., s.138.
- (74) "Lyric Poetry and Society", Telos, 20 (Yaz, 1974); ilk yayınlandığı yer Noten zur Literatur I.
- (75) Negative Dialectics, ss.404-5. Çeviri düzeltilmiştir.
- (76) Kolakowski, Main Currents of Marxism, C.III: The Breakdown, İng.çev. P.S. Falla (Oxford, 1978). s.366.
- (77) Negative Dialectics, ss. 404-5. Çeviri düzeltilmiştir.
- (78) Horkheimer, Die Sehnsucht nach dem ganz Anderen (Hamburg,1970).
- (79) "Resignation", Telos, 35 (Bahar, 1978), s. 168. Çeviri düzeltilmiştir.
- (80) Habermas, "Consciousness-Raising or Redemptive Criticism: The Contemporaneity of Walter Benjamin", New German Critique, 17 (Bahar, 1979), s.43.
- (81) Die Süddeutsche Zeitung (26-27 Nisan 1969), s.10'da alıntı olarak yer alıyor.